

Osmanlı Devleti'nin Yönetim Merkezi

Bursa Bey Sarayı

Osmanlı Devleti'nin Yönetim Merkezi
BURSA BEY SARAYI

THE BURSA BEY PALACE:
The Administrative Center of the Ottoman Empire

Editör/Editor
Serap T. Yurteser Yılmaz

Bursa 2021

Osmanlı Devleti'nin Yönetim Merkezi
BURSA BEY SARAYI

SEMPOZYUMU BİLDİRİ KİTABI
5-6-7 Ağustos / August 2021

THE BURSA BEY PALACE:

The Administrative Center of the Ottoman Empire

Editör/Editor
Serap T. Yurteser Yılmaz

Bursa 2021

Bursa Büyükşehir Belediyesi Kitaplığı
Osmanlı Devleti'nin Yönetim Merkezi Bursa Bey Sarayı

Bursa Metropolitan Municipality Library
The Bursa Bey Palace: The Administrative Center of the Ottoman Empire

BURSA
KÜLTÜR A.Ş.

Yapım / ©2021 Bursa Kültür A.Ş. Bu kitabın tüm yayın hakları Bursa Kültür A.Ş.'ye aittir.
Yazılı izin olmadan kısmen ya da tamamen yeniden basılamaz.

Dağıtım / Bursa Kültür A.Ş. - Merinos Atatürk Kongre Kültür Merkezi B Kapısı Osmangazi-Bursa/Türkiye
Tel: +90 224 253 26 46 Faks: +90 224 253 14 85 info@bursakultur.com / www.bursakultur.com

Editör Editor: Serap T. Yurteser Yılmaz

Tashih Correction: Fikret Alkan - Tuğba Aydın

Katkıda Bulunanlar Contributors: Dilek Yıldız Karakaş, Suna Çağaptay

Grafik Tasarım Graphic Design: Mehmet Sezer

Kapak Resmi Cover Photo: Gravürlerle Türkiye Anadolu I, 2002.

Baskı Printing

Star Ajans Matbaacılık ve Ambalaj San. Ltd. Şti.

Nilüfer/Bursa

KÜTÜPHANE BİLGİ KARTI

Cataloging-in-Publication Data (CIP)

Osmanlı Devleti'nin Yönetim Merkezi Bursa Bey Sarayı

1. Tarih 2. Arkeoloji 3. Bursa 4. Saray

1.History 2.Archaeology 3.Bursa 4.Palace

ISBN: 978-625-7546-01-0

Basım Yeri ve Tarihi Printed in Bursa, 2021

Stüdyo Star Ajans Ltd. Şti.

Alaaddinbey Mah. 634. Sk. NİLTİM Ayaz Plaza No: 24 BURSA

Tel. (0224) 249 33 20 Sertifika No: 48334

Sempozyum Onursal Başkanı

Alinur Aktaş

Bursa Büyükşehir Belediye Başkanı

Sempozyum Bilim Kurulu

Prof. Dr. Yusuf Oğuzoğlu (Başkan)

Prof. Dr. Özer Ergenç

Prof. Dr. Feridun M. Emecen

Prof. Dr. İlber Ortaylı

Prof. Dr. Heat W. Lowry

Prof. Dr. Neslihan Dostođlu

Prof. Dr. Mustafa Şahin

Doç. Dr. Suna Çağaptay

Doç. Dr. İsmail Yaşayanlar

Doç. Dr. M. Çağhan Keskin

Yayın Kurulu

Prof. Dr. Yusuf Oğuzoğlu

Prof. Dr. Özer Ergenç

Prof. Dr. Feridun M. Emecen

Sempozyum Düzenleme Kurulu

Ulaş Akhan

Bursa Büyükşehir Belediyesi Genel Sekreteri

Hüseyin Buran

Bursa Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Daire Başkanı

Aziz Elbas

Bursa Büyükşehir Belediyesi Daire Başkanı

Nazım Enes Altan

Bursa Büyükşehir Belediyesi Müzeler Şube Müdürü

Dilek Yıldız Karakaş

Bursa Büyükşehir Belediyesi Müzeler Koordinatörü

Serap T. Yurteser Yılmaz

Bursa Büyükşehir Belediyesi Sanat Tarihçisi & Editör

Fikret Alkan

Bursa Büyükşehir Belediyesi Arkeolog

İÇİNDEKİLER

Contents

Alinur Aktaş Sunuş: Osmanlı'ya Payitaht Olan Şehir Bursa <i>Foreword: Bursa, the City That Served as the Capital of the Ottoman Empire</i>	14
Serap T. Yurteser Yılmaz Editör'den: Öznesi Bey Sarayı <i>From The Editor: Bey Palace is Its Object</i>	16
Prof. Dr. İlber Ortaylı Bey Sarayı Yeniden Canlanır mı? <i>Is It Possible to Reanimate the Bey Palace?</i>	20
Prof. Dr. Özer Ergenç Bursa Bey Sarayı'nın Tarihsel Gerçekliği <i>The Historical Authenticity Of The Bursa Bey Palace</i>	28
<hr/>	
BÖLÜM 1: ANTİK DÖNEMDE HİSAR BÖLGESİ PART 1: HİSAR DISTRICT IN ANTIQUE AGES	
Prof. Dr. Mustafa Şahin Hisar Kazıları ve Bey Sarayı <i>The Excavations at Hisar and Bey Palace</i>	40
Arş. Gör. Onur Sadık Karakuş Antikçağ Kaynakları Işığında Prusa Kenti Hisar Bölgesine Bir Bakış <i>An Overview of Prusa City' Hisar District in the Light of Ancient Sources</i>	76
Doç. Dr. Suna Çağaptay Bursa Bey Sarayı: Erken Osmanlı Dönemi Sarayı Üzerine Mekânsal ve Kültürlerarası Bir İnceleme <i>The Bey Saray in Bursa: Spatial and Cross-Cultural Perspectives on the Rise of the Early Ottoman Palace</i>	88
Prof. Dr. Filiz Yenişehirlioğlu Bizans Dönemi Sarayından Bir Örnek: İstanbul Tekfur Sarayı <i>An Example from a Byzantine Period Palace: İstanbul Tekfur Palace</i>	112
<hr/>	
BÖLÜM 2: BURSA BEY SARAYI PART 2: BURSA BEY PALACE	
Prof. Dr. Feridun M. Emecen Beylik Kurucusunun Payitahtı: Orhan Bey ve Bursa <i>The Capital of the Beylik Founder: Orhan Bey and Bursa</i>	132

HİSAR KAZILARI VE BEY SARAYI

Prof. Dr. Mustafa Şahin

Bursa Uludağ Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi
Arkeoloji Bölümü Öğretim Üyesi

mustafasahin@uludag.edu.tr

THE EXCAVATIONS AT HİSAR AND BEY PALACE

Özet

Osmanlı Devleti'nin ilk resmi başkenti olan Bursa'da beylerin konakladığı ve idari birimlerin yer aldığı sarayın yeri uzun yıllardan beri tartışılan bir konudur. Bey Sarayı'nın yerini tespit etmeyi amaçlayan bu çalışmada, ilk olarak Prusa a.O. (Olympos (Uludağ) dağının kenarındaki Prusa) kentinin kadim geçmişi irdelenip, kuruluşundan Osmanlı Devleti'ne kadar kültürel katmanlar belirlenecek, elde edilen veriler Bursa Müze Müdürlüğü başkanlığında değişik tarihlerde Hisar içinde yapılan sondaj kazıları ile doğrulanmaya çalışılacaktır. Alt başlıklar arasında "Bithynia Galerileri" de bulunacaktır.

Hisar'da proconsulun konaklayıp görev yaptığı bir "konuk evi" bulunduğu bilinmektedir. Bu yapı daha sonra büyük olasılıkla Bizans tekfuruna hizmet etmiş, en sonunda ise Bey Sarayı'na dönüşmüş olmalıdır. Saray yapısı, Hisar'ın tüm kuzey yakası boyunca uzanan, birbiriyle bağlantısız birden fazla yapının bir araya gelmesiyle oluşan bir kompleks olmalıdır.

Anahtar Kelimeler: *Bithynia, Prusa a.O., Tophane, Bey Sarayı, Bithynia Galerileri*

Abstract

In Bursa, the first official capital of the Ottoman Empire, the location of the palace where the beys billeted in and administrative units are situated, has been a controversial issue for many years. In this study, which aims to determine the location of the Bey palace, firstly, the ancient history of Prusa city will be examined, cultural layers from its establishment to the Ottoman State will be determined, and the data obtained will try to be verified by sounding excavations carried out in the Hisar Area at different dates under the presidency of the Bursa Museum. Among the subtitles, there will be "Bithynia Galleries."

It's known that there is a "guest house" in the Hisar Area, where the proconsul accommodated and served. This structure probably served the Byzantine Feudal Landlord later on, and eventually turned into the Bey Palace. The palace structure should be a complex formed by the combination of multiple disconnected structures that stretch along the entire north side of the fortress.

Keywords: *Bithynia, Prusa a.O., Tophane, Bey Palace, Galleries of Bithynia*

Giriş

Osmanlı Devleti'nin ilk resmi başkenti olan Bursa'da beylerin konakladığı ve idari birimlerin yer aldığı sarayın yeri uzun yıllardan beri tartışılan bir konudur. Bu araştırmada farklı bir yöntem denenerek kentin katmanlarına göre Bey Sarayı'nın yeri belirlenmeye çalışılacaktır. Bu amaçla ilk olarak Prusa a.O. kentinin kadim geçmişi irdelenecek, daha sonra yazılı kaynakların aktardıkları ile Bursa Müze Müdürlüğü başkanlığında değişik tarihlerde Hisar'da yapılan sondaj kazılarında elde edilen veriler karşılaştırılarak bir sonuca ulaşılmaya çalışılacaktır. Alt başlıklar arasında "Bithynia Galerileri" konusu da kısaca tartışılacaktır.

KENT İSMİNİN ETİMOLOJİSİ VE KISA TARİHÇE

Kent İsminin Etimolojisi

Prusa hakkında diğer Bithynia şehirlerinin çoğundan çok daha az bilgiye sahibiz. Bunda kentin deniz kıyısında olmaması nedeniyle daha az işlek olması önemli rol oynamış olmalıdır. Bilge Umar gerek Prousa'nın, gerekse Bithynia kralı Prusias adının Helen dilinde anlamı olmadığını düşünmekte, hatta Prusias adının, "Prousius Kenti" anlamını taşıyacak herhangi bir ek taşımadığını iddia etmektedir.¹ Bu, Bithynlerce "Pria" biçiminde kullanılan Luwi kökenli Pura/Pria (=Hisar) sözcüğü ve tüm Anadolu halklarınca kullanılan yine Luwi kökenli assa/issa (=yerleşim; köy, kasaba, kent) sözcüğü ile bağlantılı bir isim olmalıdır. "Pr(ia)-uw(a)-assa /Hisar-yapısı-kenti" zamanla Pruwassa'ya dönüşmüş, son olarak Helen ağızında hisar kent anlamına gelen "Prousius" şeklini almıştır.²

Bu konuda bir diğer öneri bir süre önce tarafımızdan tartışmaya açılmıştır. Strabon'un rivayetine göre Mysia Olympos'u eteklerinde bulunan Prusa kenti Kroisos'a karşı savaşan Prusias tarafından kurulmuştur.³ Bu ifade Prusa isminin Bithynia Kralı I. Prusias'tan ziyade, kentin dip tarihinden gelen bir isim olduğuna işaret ediyor olmalıdır. Bundan dolayı Prusa ile Tunç Çağı Anadolu'sunda var olduğu bilinen "Puruşhanda (Bursahanda)" arasında bir ilişkinin söz konusu olabileceği de göz önünde bulundurulmalıdır.⁴

Bu varsayımları ne yazık ki kentle ilgili yazılı kaynaklar ile doğrulayamıyoruz. Bölgenin ilk egemen gücü olarak Lidyalılar gösterilmektedir. Daha sonra bunu Persler izler. Ancak her iki devletin bölgede sınırlarını nereye kadar genişlettiği açıklama bekleyen

1 Umar, 1993, s. 679; Prusa'nın Prusias adından türetilmeyeceği konusunda ayrıca bkz. Corsten, 1993, s. 23, dipnot 16.

2 Umar, 1993, s. 680.

3 Strab, XII, Chapter 4, 3 S. 564; Şahin, 2016, s. 239, dipnot 37.

4 Şahin, 2016, s. 238 vd.

sorular arasındadır.⁵ Kentin kuruluşu ile ilgili olarak yazılı kaynaklar MÖ. 6. yüzyıl ve MÖ. Erken 2. yüzyıl olmak üzere iki farklı tarih üzerinde durmaktadır.⁶ Örneğin Strabon kenti, Kyros'a karşı savaşan "Prousius"ın, Byzantion'lu Stephanos ise Kyros'a karşı savaşan "Prousius"ın kurduğunu rivayet etmektedir. Buna karşın Plinius, kentin, Kartacalı komutan ve devlet adamı Hannibal'in verdiği öğüt üzerine Bithynia Kralı I. Prusias (yaklaşık MÖ. 230-182) tarafından kurulduğundan söz etmektedir.⁷

MÖ. 6. yüzyıl tarihini özellikle Strabon ve Bizanslı Stephanos savunmaktadır. Strabon: "Ancak Prusa, Phrygia ve Mysia sınırında yer alan iyi bir kenttir ve Kroisos'a karşı savaşan Prusias tarafından kurulmuştur."⁸ Stephanos von Byzanz: "Prusa, Prusias'tan farklıdır. Bithynia'daki Prusias şehri, aslında Ziaelas'ın oğlu Bithynia Kralı Prusias'tan sonra ismini aldı, kentin adı önce Kios idi, daha sonra kentin vatandaşları Prusieus olarak isimlendirdi. Ancak Prusa Bithynia'da küçük bir şehirdir, Kyros'a karşı savaşan Prusias tarafından kurulmuştur. Kentin etnikonu Prusaeus'tur; Nysia'dan Nysaeus olduğu gibi."⁹

Her iki kaynağın ortak noktası kentin kurucusu olarak kabul edilen Prusias'ın, Bithynia Kralı I. Prusias olmadığıdır. Her iki yazarın ayrıştığı konu ise Prusias'ın Strabon'da Kroisos'a, Stephanos'ta ise Kyros'a karşı savaşmış olduğudur. Acaba Bithynia krallığı öncesinde benzer isimde farklı bir kurucu mu söz konusudur?

Herodot da Bithynlerin Lydialılara vergi ödediğinden bahsederek Bithyn - Lydia ilişkisini ortaya koymaktadır.¹⁰ Bu durum MÖ. 6. yüzyılda Lydialılar veya Perslere karşı savaşan Prusias isimli bir prense işaret etse de böyle birisi bilinmemektedir.¹¹ Her ne olursa olsun söz konusu alanın; hem Anadolu'yu denize bağlayan önemli bir yol kavşağı üzerinde olması, hem Cilimboz Deresi hem Gökdere gibi iki doğal su kaynağının arasında yer alması, hem de günümüzde hala varlığını devam ettiren Pınarbaşı'ndaki su kaynağı, termal suları ve de verimli bir ovaya hâkim konumuyla en azından MÖ. 6. yüzyılda bir yerleşim olduğunu düşündürmektedir.¹²

Kentin, MÖ. 2. yüzyılda kurulduğunun önemli savunucuları ise Plinius ve Arrian'dır. Plinius: "Kios'tan (başlayarak) Bithynia iç kısmında Hannibal tarafından Olympus'ta kurulmuş olan Prusa, vd."¹³ Arrian: "Bu (Nicomedes), Olympus'taki Prusa şehrinin kurucusu Prusias Monodous'un babasıydı," demektedir.¹⁴

5 Corsten, 1993, s. 21.

6 Corsten, 1993, s. 22, dipnot 14.

7 Umar, 1993, s. 679. Örnek olarak bkz. Özkan-Ünal, 2009, s. 7; Oğuzoğlu, 2013, s. 34 vd.

8 Strabon, Geographica XII chapter 4, 3, s. 564; Corsten, 1993, s. 22.

9 Corsten, 1993, s. 22.

10 Hdt I, 28

11 Corsten, 1993, s. 23.

12 Corsten, 1993, s. 24, dipnot 26.

13 Plin.nat. V 148; Corsten, 1993, s. 25.

14 Arrian Bithynika frg. 63 Roos; Corsten, 1993, s. 25.

Bilindiği gibi Romalılara karşı başarısız olan Hannibal, önce Seleukos Kralı III. Antiochus'a sığınmış, Romalıların baskısı neticesinde oradan ayrılarak I. Prusias'ın daveti üzerine yaklaşık MÖ. 188 yılında Bithynia'ya sığınmıştır.¹⁵ I. Prusias, Hannibal'in yardımı veya tavsiyesiyle muhtemelen Prusias'a sığındığı MÖ. 185 yılı ile zehir içerek intihar ettiği MÖ. 183 yılları arasında, muhtemelen, daha önce var olan yerleşimi bir şehir olarak yeniden kurmuştur.¹⁶

Prusa, Bithynia krallığının en güneydeki şehridir. Bundan dolayı da krallık özellikle bu şehri büyütme ve geliştirmeye karar vermiş olmalıdır. Ayrıca konum olarak hem Olympos/Uludağ üzerinden, hem de Bergama Krallığı'ndan gelebilecek saldırıları önlemek açısından stratejik bir yerdedir. Daha açık bir ifade ile Nikaia veya Kios'a göre ileri bir karakol konumundadır. Belki Hannibal bu stratejik pozisyonu düşünerek I. Prusias'a Prusa'nın güçlendirilmesi konusunda tavsiyelerde bulunmuştur.¹⁷

Arrian'da geçen "ktistes" ibaresi Yunanca'da ilk defa kurulan şehir anlamına geldiği gibi yeniden kurulan şehir anlamına da gelmektedir. Bu nedenle Thomas Corsten'in de vurguladığı gibi Arrian "ktistes" ile Prusa kentinin yeniden kurulduğuna işaret ediyor olmalıdır.¹⁸ Bir kenti yeniden kurma ve kendi veya yakınının adıyla adlandırma Bithynia kralları için yabancı değildir. Örneğin, Bithynia Kralı Zipoites (MÖ. 327-280) Nikai-a'yı,¹⁹ I. Nikomedes'in (MÖ. 280-260) ise MÖ. 264 yılında Astakos kentini yeniden kurarak Nikomedia olarak isimlendirmiştir.²⁰ Kios (Gemlik) MÖ. 202 yılında I. Prusias'ın kayınpederi Makedonya Kralı V. Philip tarafından fethedilip kendisine verilmiştir. Kent modern anlayışa göre yeniden imar edilerek "Prusias ad Mare" olarak adlandırılmıştır. Aynı tarihlerde Myrleia'da da (Mudanya) benzer bir süreç söz konusudur. I. Prusias, bu kenti de yeniden kurduktan sonra karısının adı "Apameia" olarak adlandırmıştır. Bu fetihler esnasında Prusa'yı da krallık sınırlarına dahil ederek çağdaş kentler statüsünde yeniden kurduğunu, ancak mevcut ismi kendi adını çağrıştırdığı için dokunmadığını, diğer Prusa kentleri ile karıştırılmaması için de Olympos/Uludağ eteğinde anlamına gelen Prusa ad Olympum olarak isimlendirdiğini düşünmek hatalı olmayacaktır.

Kısa Tarihçe

Trakya'dan göç ederek kuzeybatı Anadolu'ya yerleştiklerini bildiğimiz Bithynler kabileler halinde yaşarken, bu kabilelerden bazıları Lidya Kralı Kroisos'un egemenliğine girmiştir.²¹ MÖ. 546 yılında bölgede Perslerin Lidya devletinin yerini aldığı görülmektedir.²²

15 Hannibal'in sığınması konusunda ayrıca bkz. Corsten, 1993, s. 25, dipnot 34.

16 Kandes, 2009, s. 22.

17 App.civ. Mithr. 77; Corsten, 1993, s. 26.

18 Corsten, 1993, s. 25, dipnot 35.

19 Corsten, 1993, s. 21, dipnot 3.

20 Corsten, 1993, s. 21, dipnot 4.

21 Hdt I, 28.

22 Hdt III, 90.

Bithyn kabileler MÖ. 5. yüzyılda Prens Doidales önderliğinde bir araya gelerek devlet kurmayı başarır.²³ Onu Boteiras ve sonrasında, Büyük İskender'in Hellespontos Satrabı Kalas'ı yenen²⁴ Bas izler. Bu prensler, "synoecism" politikası güderek küçük kabileleri birleştirip devleti güneyde Olympos'a kadar genişletmişler ve böylece Bithynia Krallığı'nın temelini atmışlardır. I. Nikomedes'in başkent olarak kendi adını taşıyan Nikomedia'yı kurması ile de bağımsız Bithynia Krallığı tarih sahnesine çıkmıştır. MÖ. 216 yılında I. Prusias ile birlikte krallık egemenlik sınırlarını güneyde Mysia Olympos'una kadar genişletmiştir.²⁵

Bithynia Kralı IV. Nikomedes Philopator (MÖ. 94-75) öldüğünde, krallığı miras olarak Roma Cumhuriyeti'ne bırakmıştır.²⁶ Ancak, IV. Mithridates, Romalıları yenerek Bithynia'yı işgal etmiştir. Bu olay 3. Mithridates Savaşı'na yol açmıştır. IV. Mithridates, Kyzikos önlerinde Lucullus komutasındaki Romalılar tarafından yenilgiye uğratılınca Bithynia'da bulunan Pontus garnizonlarının tamamı geri püskürtülmüştür. Savaşın sona ermesi ve Pontus kralının ölümünden sonra, bölge Bithynia ve Pontus adı altında Roma İmparatorluğu'nun bir eyaleti haline gelmiştir. Antik kaynakların ifade ettiği gibi, bölgedeki yeni yapılanmadan sonra Prusa Bithynia Eyaletinin bir kenti olmuştur:

Appian: "(C. Valerius) Triarius, Apamea'yı aldı, ... ama Barba, dağdaki Prusias'ı aldı ve Mithridates'in askerleri kaçtıktan sonra Nikaia'yı fethetti."²⁷

Memnon: "Ancak Romalı askerle birlikte Barba geldiğinde ve Romalıların generali Triarius da kuşatmak için Apamea'nın önüne yürüdüğünde, Apamealılar ellerinden geldiğince direnseler de sonunda kapıları açtılar ve (Romalı askerleri) içeri aldılar. Bir diğer Roma kuvveti ise Asya Olympos'unun eteğinde yer alan Prusa şehrini aldı."²⁸

Paulus Orosius: "Lucullus, Apamea'yı harap etti ve Olympus Dağı'nda güçlü tahkim edilmiş Prusa şehrini fethetti ve yok etti."²⁹

Dion Chrysostomos ve Genç Plinius'un yazdıklarından, Traianus döneminde Prusa'nın küçük bir şehir haline geldiği ve tamamlanamamış yapılar, düzensiz ve plansız yapı programları nedeniyle çarpık bir kent görünümü aldığı anlaşılmaktadır. Bu nedenle halkın "civitas libera" statüsü almaya çalıştığı dikkat çekmektedir. Dion Chrysostomos'tan, her ne kadar aralarında anlaşmazlık olsa da³⁰ Prusa'nın liman olarak 4 saatlik mesafedeki Apameia Limanı'nı kullandığını öğreniyoruz.³¹ Olympos üzerinde geniş orman alanlarına sahip olan Prusa'da üretilen inşaat kerestesinin Apameia üzerin-

23 Corsten, 1993, s. 21, dipnot 10.

24 Corsten, 1993, s. 22, dipnot 11.

25 Corsten, 1993, s. 21, dipnot 5.

26 Magie, 1950, s. 302 vd., özellikle s. 320; Corsten, 1993, s. 30.

27 Corsten, 1993, s. 30.

28 Memnon, Bithynica 28, Corsten, 1993, s. 30.

29 Paulus Orosius, Historiae adversum paganos VI 2, s. 23; Corsten, 1993, s. 30.

30 Kandes, 2009, s. 48.

31 Dion Chrys. 23 [XL] (yaklaşık MS 101, Prusa)

den ihraç edildiği ve denizasırlı gezilere Apameia limanından başlandığı bilinmektedir.³² Bununla birlikte Apameia'da yaşanan anlaşmazlıklar ise yargılama yetkisine sahip olan Prusa mahkemesinde karara bağlanmaktadır.³³ Her iki komşu şehir düğünleri, şenlikleri karşılıklı yapmaktadır, tanrılar için gerçekleştirilen adaklar, panayır ve temsiller de ortaktır.³⁴

Prusalılar, Valerian ve Gallienus dönemlerinde Pisa'daki olimpiyat oyunları ve Delphi'deki Pythian oyunlarına eş değer dört yılda bir düzenlenen uluslararası nitelikte festivaller düzenlemişlerdir.³⁵ Agonlara/festivallere işaret eden palmye dalları, elmalar kent sikkeleri üzerinde görülmektedir. Diğer bir ifade ile Yunan dünyasının diğer agonlarında olduğu gibi palmye dalı veya elma verilen ödülü temsil etmektedir.³⁶

MS. 257 yılında başlayan Got saldırılarına kadar kentle ilgili kaynaklar susmuş gibidir. Gotlar, MS. 3. yüzyılın ortalarına doğru Karadeniz'in kuzeyinden gelerek Anadolu'yu üç kez istila etmişlerdir. Zosimos'un aktardığına göre, MS. 257'de Kalchedon'u (Kadıköy) alarak Bithynia kentlerini fethetmeye başlamışlardır: "Nikaia, Kios, Apamea ve Prusa'ya saldırdılar ve ele geçirdiler, daha sonra Kyzikos'a doğru ilerlediler."³⁷ Ortaya çıkan bu tehdit üzerine Prusias ad Hypium, Nikaia ve Prusa a.O. gibi kentler ya kısmen ayakta olan sur duvarlarını onarmış ya da yeniden inşa etmişlerdir.³⁸

Prusa'nın geçim kaynağı tarım ve ormancılıktır.³⁹ Bizanslı Stephanos'un sözünü ettiği gibi Bursa şifalı termal sulara sahip hamamları ile de meşhurdur: "Termaller: ... Bithynia'da, bir yanda Pythia'da (Yalova), diğer yanda Prusa'da "kraliyet kaplıcaları" (Bazilika Terme) vardır."⁴⁰

Bazilika Termeler, Güney Bithynia'da sadece Prusa ile sınırlı değildir, ancak buradakiler özellikle ünlüdür. Kaplıcalar günümüzde Tophane'ye 2 km mesafedeki Çekirge Mahallesi'nde yer almaktadır. Eski Kaplıca olarak bilinen hamam Bizans dönemi temel duvarları üzerindedir. Muhtemelen aynı hamam ilk olarak Roma döneminde inşa edilmiştir. Prusa'nın Roma dönemi hamamları hakkında hem yazılı kaynaklardan hem de kent baskısı sikkelerden bilgi edinmek mümkündür.⁴¹ Diğer birçokları gibi Athenaios da Bursa termallerinden bahsedenlerdendir: "... ve doğal termallerden bazıları sevimlidir, ... Mysian Olympos'undaki Prusa'da kraliyet hamamları."⁴²

32 Corsten, 1993, s. 46 vd.

33 Kandes, 2009, s. 40.

34 Kandes, 2009, s. 48.

35 Corsten, 1993, s. 49.

36 Corsten, 1993, s. 49, dipnot 122.

37 Zos. Historien I 35, s. 2; Corsten, 1993, s. 52, dipnot 124.

38 Corsten, 1993, s. 52, dipnot 125-127.

39 Corsten, 1993, s. 62, dipnot 1.

40 Corsten, 1993, s. 65.

41 Sikkeler için bkz. Corsten, 1993, s. 65, dipnot 4.

42 Corsten, 1993, s. 65.

Hamamlardan söz eden bir diğer kaynak Dion Chrysostomos'tur. Muhtemelen MS. 82 yılından önce yaptığı bir konuşmasında; "hamamların etrafındaki alanı satın aldıktan sonra termal banyoların yanında sütunlu salonlar ve atölyeler yaptırdığından," bahsetmektedir.⁴³

Kronolojik olarak hamamlarla ilgili bir sonraki bilgi Hadrian (MS. 117-138) dönemindedir. Hadrian'ın meclise ve Prusa halkına yazdığı mektupta bir anlaşmazlığın söz konusu olduğu anlaşılmaktadır. Başlangıç ve sonu kırık ve eksik olan mektubun altıncı satırdaki ifadeden İmparatorun Prusa kaplıcalarını çok iyi bildiği anlaşılmaktadır.

Geç Antikçağ'da Prusa, "Bythnia Secundus" bölgesinde "Prusiadies Juxta Olympum" olarak isimlendirilen bir kenttir.⁴⁴ MS. 325 İznik ve MS. 381 Konstantinopolis Konsillerinde "Prusiadies Juxta Olympum," MS. 536, 553 ve 787 konsillerinde "Prusa," MS. 680 ve 692'deki Konsillerde "Theopolis" (Tanrılar Kenti) olarak temsil edilmektedir.⁴⁵

Geç Antikçağ'da devletin Heraclius tarafından 5 themaya ayrıldığı bilinmektedir.⁴⁶ Prusa, bunların arasında Bithynia ve Paphlagonia bölgelerini içerisine alan "Opsikion" themasına bağlı bir kenttir.⁴⁷ Romalı yönetici ve yazar Cassiodorus (485-585), kentleri, "eski tarzdaki kentler, canlı kentler ve yarı kırsal kentler" olarak üç gruba ayırmaktadır.⁴⁸ Bizans dönemi Prusa'sı, yerleşim yerinin sağladığı savunma olanakları, zengin su kaynakları ve tarım alanlarının geniş olması gibi nedenlerle "intra muros" (hisar içi) kenti olarak varlığını devam ettirmiştir.⁴⁹ Engin Yenal, kentte, "decumanus maximus" (Orta Pazar Caddesi) ve "cardo maximus" (Kavaklı/Yer Kapı Caddesi?) caddelerinde yaşamın devam ettiği görüşündedir.⁵⁰

Yeni dönemde değişen din ve bunun sonucunda din adamlarının baskısı ile pagan dönemine işaret eden tiyatro, gymnasium, hamam gibi kamu yapıları veya tapınakların kiliseye dönüştürülmesi veya yıkılarak devşirme malzeme olarak kullanılması bilinen bir süreçtir. Roma kentinin kültür odaklı kurguları yerini din merkezli yaşantıya bırakmıştır.⁵¹ Arap ve Türk akınlarının artması sonucunda kentlerin küçülüp, savunma sistemlerinin güçlendirilmesi ile "kastron" adı verilen kale kentler ortaya çıkmıştır. Bu yeni düzen Orta Bizans dönemi yerleşimlerinin karakteristik özelliği olmuştur.⁵² Kırsal çevrede yer alan kastronlar tarımsal üretimle uğraşan nüfusun savaş dönemlerinde sığındıkları

43 Corsten, 1993, s. 65, dipnot 5.

44 Yenal, 2011, s. 48.

45 Yenal, 2011, s. 48, dipnot 90.

46 667 yılında Armeniakon, 669 yılında Anatolikon ve 680 yılında Opsikion, Thrakion, Karabision. Ayrıca bkz. Reinink Stolte, 2002, s. 17-24; Yenal, 2011, s. 44, dipnot 64.

47 Kandes, 2009, s. 82.

48 Reader, 2006, s. 16-18; Yenal, 2011, s. 44, dipnot 68.

49 Yenal, 2011, s. 45.

50 Yenal, 2011, s. 45.

51 Yenal, 2011, s. 45.

52 Brogillio - Perkins, 1999, 191; Yenal, 2011, s. 47, dipnot 82.

güvenli yerler olup "tekfur"lar tarafından yönetilmektedir.⁵³ Diğer bir ifade ile Geç Bizans dönemine doğru artan dış tehditler nedeniyle Prusa iyice küçülerek bir kastron görünümünü almış olmalıdır.

Kent, 6 Nisan 1326 tarihinde Türklerin eline geçip başkent olarak donatılmasına kadar en az üç defa tamamen yakılıp yıkılmıştır: MÖ. 1. yüzyılın ilk yarısında Roma - Pontus savaşlarında, MS. 3. yüzyılın ortalarında Gotlar tarafından ve MS. 12. yüzyılda Bizans İmparatoru I. Andronikos Komnenos (MS. 1183-1185) tarafından. Aynı zamanda Bursa Paganizmden Hristiyanlığa, Hristiyanlıktan Müslümanlığa geçişteki mimari dönüşümleri yaşamış bir kenttir. Bu nedenlerden de farklı dönemlere işaret eden özgün mimarisini koruyamamıştır. Bundan dolayı kente ait yazılı kaynaklar ve arkeolojik verilere bakmakta fayda bulunmaktadır.

YAZILI KAYNAKLAR VE ARKEOLOJİK VERİLERE GÖRE KENTTE YAPILAŞMA

Helenistik Dönem Öncesi

Kentin kadim geçmişine tanıklık eden en önemli mimari unsur şehir surlarıdır. Hisar bölgesini çeviren yaklaşık 3140 m uzunluğundaki sur duvarları, daha az meyilli olan güney yanda çift kademe ile takviye edilmiştir (Resim 1).⁵⁴ Helenistik Prusa'yı çeviren sur duvarının olup olmadığını bilemiyoruz. Mevcut sur duvarlarının genellikle MS. 3. yüzyılın 2. yarısında Got saldırıları nedeniyle yapıldığı düşünülmektedir. Ancak Charles Texier'in de dikkat çektiği gibi, erken dönemlere işaret eden sur duvarları bulunmaktadır: "Batı taraftaki duvarların aşağı bölümü eksiktir. Kalker taşlarla yapılmış ve taşlar biri enine, diğeri boyuna dizilmiştir.⁵⁵ Kaplıca Kapı'dan yanındaki vadiye giden yoldaki kayalar ise sanki kalemle yontulur gibi açılmıştır."⁵⁶ Vasileios I. Kandes ise; "Akropolün sur duvarlarının temellerinde bugün bile görülebilen kyklop taşlardan" bahsetmektedir.⁵⁷ Texier'in bahsettiği bir sıra enine, bir sıra boyuna dizilen taş sırası Klasik veya Helenistik dönemin isodomik sur örgü tekniğini anımsatmaktadır.⁵⁸ Daha da ilginç Kandes'in sözünü ettiği kyklopik sur duvarlarıdır. Bu duvarlar Helenistik dönem öncesinde de etrafı sur duvarı ile çevrili bir yerleşimin olduğuna işaret etmesi açısından çok önemlidir. Günümüze ulaşan sur duvarları devşirme olarak kullanılan sütun gövdeleri, başlıkları ve kaideleri, friz parçaları, bezemeli mimari parçalar, postamentler, lahit ve sunaklar, kitabeler nedeniyle değişik dönemlerde onarım görmüş olmalıdır.⁵⁹

53 Yenal, 2011, s. 47.

54 Gabriel, 2010, s. 25, Resim 6.

55 Örnek olarak bkz. Özkan - Ünal, 2009, s. 235.

56 Texier, 1997, s.171.

57 Kandes, 2009, s. 25.

58 Örnek olarak bkz. Çörtük, 2020, s. 106 vd. 116 Resim 15.

59 Özkan - Ünal, 2009, s. 34; Yılmaz, 2014, s. 52 vd.

Bir diğer arkeolojik veri Ernst Pfuhl ve Hans Möbius'un korpusunda yer alan ve MÖ. 3. yüzyıla tarihlenen Prusa a.O. kökenli bir mezar stelidir.⁶⁰ Her ne kadar MÖ. Erken 2. yüzyıla tarihlenen isteyenler⁶¹ olsa bile I. Prusias öncesini göstermesi açısından kayda değerdir.

Kentin Helenistik dönem öncesine işaret eden belgeler arasında Bursa Müze Müdürlüğü tarafından yapılan sondaj kazılarında gün ışığına çıkan küçük buluntular da yer almaktadır. 2000 - 2009 yılları arasında Hisar içinde 46 ayrı parselde yapılan sondaj kazılarında Helenistik dönem öncesine giden herhangi bir buluntu rapor edilmemiştir. Ancak pişmiş toprak figürinler arasında yer alan örneklerden bazıları MÖ. 4. yüzyıl veya öncesine işaret ediyor olması açısından kayda değerdir.⁶² Yine, fotoğraflar bizi yanıltmıyorsa, seramik buluntular arasında da Helenistik dönem öncesine giden örnekler bulunmaktadır. Örneğin seramik parçalarının yer aldığı toplu bir fotoğrafta, her ne kadar orijinalini görmesek de, siyah firnisli bir kap parçası MÖ. 4. yüzyıla işaret ediyor olması açısından dikkate değerdir.⁶³

Bu konuda bir diğer kaynak da kente ait sikkelerdir. Roma döneminde Prusa'da darp edilen bazı sikkelerin arka yüzlerinde kentin kurucusu *heros* (kahraman) olarak gösterilmiştir. Örneğin Commodus (MS. 177-192) sikkelerinin arka yüzünde genç bir heros sağa doğru başı veya dörtlüğe giden at üzerinde bir erkek domuz avlarken betimlenmiştir.⁶⁴ Dörtlüğe giden at üzerinde domuz avı Philippus (MS. 244-247) sikkeleri üzerinde de söz konusudur.⁶⁵ Domuz avı çoğu antik kentin kuruluş mitolojisinde karşımıza çıkmaktadır ve domuz çoğunlukla hal ve hareketleri ile kurulacak yeni kentin yerine işaret etmektedir.⁶⁶ Prusa sikkeleri üzerinde yer alan domuz avı betiminin de kentin kuruluş mitolojisine, dolayısı ile kadim geçmişine işaret eden bir işaret olabileceğini düşünüyoruz.

Yine Dion Chrysostomos'un Prusa senatosuna yaptığı bir konuşmada kentsel dönüşüm projesi kapsamında kaldırılmasını istediği yapılar arasında kentin kurucusu Prusias'ın heykeli ile birlikte anıt mezarı da bulunmaktadır.⁶⁷ I. Prusias'ın mezarının nerede olduğunu bilemiyoruz. Ayrıca, Dion'un sözünü ettiği kurucu Prusias'ın dip tarihteki efsanevi karakter mi, yoksa Bithynia kralı mı olduğu da belli değildir. Sikkeler ile anıt mezar birlikte düşünüldüğünde efsanevi bir kurucudan söz etmek mümkündür. Corsten'in de vurguladığı gibi kurucunun ismi Roma İmparatorluk döneminde çoktan unutulmuştu veya Dion'un hitabından anlaşıldığı kadarıyla unutulmak isteniyor gibidir.⁶⁸

60 Pfuhl - Möbius, 1977, s. 243 vd. Kat. 947 Lev. 142.

61 Mezar stelinin MÖ. Erken 2. yüzyıla tarihlendirenler için bkz. Schmidt, 1991, s. 60; Cremer 1992, s. 120 Kat. NP 5 Lev. 3.

62 Özkan - Ünal, 2009, s. 59 alt soldaki fotoğraf, 100 Env. 2003/53, 108 Kat. 2003/78.

63 Özkan - Ünal, 2009, s. 59 üstteki fotoğraf.

64 Imhoof-Blumer, 1911, s. 9 Nr. 6 Taf. I 19; Corsten, 1993, s. 26 vd.

65 Imhoof-Blumer, 1911, s. 9 Nr. 5 Taf. I 22; Corsten, 1993, s. 28.

66 Corsten, 1993, s. 28, dipnot 49.

67 Yenal, 2011, s. 38.

68 Corsten, 1993, s. 29.

Helenistik Dönemde Prusa a.O.

Helenistik dönem Prusa'sı ile ilgili bildiklerimiz yok denecek kadar azdır. Vasileios I. Kandes'e göre, Hisar bölgesi antik kentin akropolisidir ve kent Uludağ ve Setbaşı'na doğru yayılmaktadır.⁶⁹ Ancak mevcut arkeolojik veriler bu iddiayı henüz doğrulamamıştır.⁷⁰

Bursa Müze Müdürlüğü tarafından Hisar bölgesinde yapılan sondaj kazılarında, Tahtalı Sokak'ta yer alan Tahtalı (Hatipzade) Cami'nin kuzeybatısındaki 34 numaralı parselde,⁷¹ seramik üretiminde kullanılan kalıp parçalarının bulunduğu rapor edilmektedir.⁷² Seramik kalıpları bir yandan Helenistik dönem Prusa'sında seramik atölyesinin varlığına işaret ederken, diğer yandan antik kentin olası sınırlarını göstermektedir. Bilindiği gibi seramik işlikleri fırınlarından çıkan yoğun is ve duman nedeniyle genellikle kent merkezlerinde istenmez, yerleşim alanlarının dışında, nekropol sahaları gibi insan popülasyonunun az olduğu yerlerde konumlanması tercih edilir.

Yerleşim alanlarında istenmeyen bir diğer mekân ise nekropollerdir. Yine sondaj kazılarında, olası işliğin batısındaki 27⁷³ numaralı sondaj ile kuzeyindeki 5⁷⁴ ve 14⁷⁵ numaralı sondajlarda mezarların bulunduğu rapor edilmektedir. Mezarların dönemi ile ilgili bir bilgiye ulaşamadık. Ancak, söz konusu mezarların olası Helenistik dönem işliği ile aynı eksen üzerinde veya biraz batısında yer alması, bu aksın nekropol sınırı olabileceğini akla getirmektedir. Bu varsayımdan hareket ederek Helenistik dönem Prusa'sının batı sınırını yaklaşık Tahtalı Sokağı kadar uzatmak mümkün gibi gözükmektedir. Elbette bu konuda son sözü alanda yapılacak bilimsel arkeolojik kazılar söyleyecektir.

Batıda Hisar bölgesini sınırlayan ve doğal bir kalkan görevi gören derin vadi olası Batı Nekropolü'nün daha fazla batıya doğru ilerlemesine imkân tanımamaktadır. Bu nedenle doğuda, bugünkü Ulucami civarında, en az bir nekropol alanının daha olduğunu düşünüyoruz. Geyve Hanı'nın kuzeydoğusunda 1969 yılında Ticaret ve Sanayi Odası binası için yapılan temel kazılarında açığa çıkan dromoslu tümülüs bu düşüncemizi doğrular niteliktedir.⁷⁶

Romalı Dion'dan öğrendiğimiz kadarıyla Prusa a.O. kentinde Zeus Olympos Tapınağı, stadyum, tiyatro gibi klasik bir Yunan kentinde olması gereken dini ve kamu yapıları bulunmaktadır. Dion bu önemli yapılardan bazılarının kent dışında olduğunu

69 Kandes, 2009, s. 34 vd.

70 K. Baykal da bizim gibi düşünenlerdendir. Ayrıca bkz. Baykal, 1993, s. 13.

71 Özkan - Ünal, 2009, s. 212-213.

72 Özkan - Ünal, 2009, s. 103 Kat. 2005/62 ve 2005/63

73 Özkan - Ünal, 2009, s. 198-199.

74 Özkan - Ünal, 2009, s. 158-159.

75 Özkan - Ünal, 2009, s. 172-173.

76 Mert vd. 2018, s. 203 vd.; Özkan - Ünal, 2009, s. 6.

söylemektedir.⁷⁷ Stadyum ve tiyatronun Hisar dışında tam olarak nerede yer aldığını bilemiyoruz. Ancak, Dion, kenti güzelleştirmek için heykelleri ile birlikte Zeus Olympos Tapınağı'nı değirmenlerin olduğu yerden alarak şehrin en görülebilir yerine nakletmek istemektedir.⁷⁸ Dion'un bu arzusunun yerine getirip getiremediğini bilemiyoruz.

Roma İmparatorluk Döneminde Prusa

Helenistik dönemde ancak Tahtalı Sokağı'na kadar yayıldığını düşündüğümüz Prusa a.O., Roma İmparatorluk dönemi ile birlikte gelişerek büyümüştür. Pax Romana'nın zayıflamaya başlaması sonucu MS. 3. yüzyılda başlayan Got saldırıları karşısında, Nikaia veya Apollonia gibi komşu kentlerde olduğu gibi hızlı bir şekilde yerleşimin etrafı sur duvarları ile çevrilmiştir.⁷⁹ Onarımlar dikkate alınmazsa, günümüze ulaşan sur duvarları önemli oranda MS. 3. yüzyılda inşa edilmiş olmalıdır.

Roma İmparatorluk dönemi Prusa'sında yer alan olası yapılar hakkında antik kaynaklarda bazı ipuçları bulunmaktadır. Örneğin Dion Chrysostomos (MS. 40-112) Halk Meclisi'ne 100 yeni üyenin alınmasını tavsiye ettiğini yazmaktadır.⁸⁰ Bu ifadeden, özgür Roma kentlerinde olduğu gibi, Prusa'da Halk Meclisi'nin toplandığı "curia" binasının olduğunu söyleyebiliriz. Dion'un önerisi sonucunda meclis binasının bir miktar daha büyütülüp büyütülmediğini bilemiyoruz.

Genç Plinius'un bir mektubundan anlaşıldığı kadarıyla kentte bir "konuk evi" bulunmaktadır.⁸¹ Bu yapı proconsulün konakladığı ve görev yaptığı yer olarak da düşünülebilir. "Konuk evi" adı verilen sivil ve idari yapı daha sonraki Bizans egemenliğinde olasılıkla Bizans tekfuruna hizmet etmiş olmalıdır. Belki, Osmanlı beylerinin kullandığı düşünülen ilk saray da bu yapıydı.

Yine Plinius'tan öğrendiğimiz kadarıyla, Prusa'da yapılan bir takım kamu yapılarında yolsuzluklarla suçlanan Dion Chrysostomos, Roma'ya sürgüne gönderilmiş, daha sonra affedilerek kente geri dönmüştür. Servetini geri kazanan Dion, Prusa'da masraflarını üstlenerek ortasında eşi ve oğlunun mezarları bulunan peristilli bir kütüphane yaptırmıştır.⁸²

Genç Plinius Prusa'da harabe haline gelen bir hamamdan da bahsetmekte, eski hamamı onarmak yerine imparatorun şanına layık, çağının görkemini yansıtacak ve kentin saygınlığını artıracak yeni bir hamam yapılmasını önermektedir. Hamam yeri olarak bir Prusalı'nın İmparator Claudius'a miras olarak bıraktığı, ancak sonradan harap olan bir eve ait araziye göstermektedir. Plinius, Traianus'a hamamın burada yapılmasını kenti

77 Plin.epist. 35, 45, 54; Yenal, 2011, s. 38, dipnot 25.

78 Kandes, 2009, s. 34.

79 Corsten, 1993, s. 52, dipnot 125-127.

80 Yenal, 2011, s. 40.

81 Yenal, 2011, s. 40.

82 Plin.epist. 59-60.

virane görünümünden kurtaracağını, başka yapıları yıkmadan hamamın yapılabileceğini, eski hamam yerinin ise exedra ve stoalarla donatılabileceğini önermektedir.⁸³ Plinius'un önerdiği yeni hamamın ve eski hamam yerine exedra ile stoaların yapılıp yapılmadığını bilemiyoruz. Ancak en azından bu yapıların inşası konusunda bir iradenin oluştuğunu düşünüyoruz.

Plinius ayrıca kentte hamam ve tiyatronun yanı sıra *gymnasium*, *gerusia*, *basilica* gibi kamu yapılarının bulunduğunu da bildirmektedir. *Gymnasium* gibi ağırlıklı beden sağlığı ve güzelliği amacıyla sportif eğitimlerin verildiği yapılar çoğunlukla hamamlarla birlikte inşa edilmektedir. 60 yaşını aşan kişilerin oluşturduğu bir tür sosyal dayanışma kurumu olan *gerusialar* ise genellikle *gymnasiumlar* ile birlikte yer almaktadır. Ancak Plinius Traianus'a gönderdiği mektupta, yeni hamama değinmesine rağmen *gymnasium*dan bahsetmez: "Efendim, evi vermek yahut Purusalılara satmaktan hangisini buyurursunuz. Ben hamamın aynı yere yapılmasını ve çevresine açık kuşaklarla, kemerli ve direkler üzerine yapı yapılmasını yahut yalnız oturacak yerler yapılmasını öneriyorum. Bu yapı, tüm güzellikleri ile şahsınıza layık bir eser olacaktır."⁸⁴ Yenal'a göre, kentteki hamam *gymnasium*un kompleksi, Nikaia'da olduğu gibi kent merkezinde yer almalıdır.⁸⁵ Bazilikalar ise yargılama, bir araya gelme gibi çok amaçlı işlevlere sahiptir. Roma kentinde, bazilikaların kent merkezlerinde yer alan forumlar ile birlikte planlandığı bilinmektedir.⁸⁶

Dion bir konuşmasında, saydığı yapılar arasında İmparator Tiberius'a adanan altı sütunlu bir tapınak⁸⁷ ile kendi annesine ithaf ettiği bir diğer tapınaktan bahsetmektedir. Zeus Olympos Tapınağı'nın yanı sıra stadyum, hipodrom ve tiyatro gibi bazı kamu yapılarının ise kent dışında bulunduğunu aktarmaktadır.⁸⁸ Asklepios Tapınağı da kaplıcaların bulunduğu yerdedir,⁸⁹ olasılıkla da günümüz Çekirge'sinde.

Modern bir Roma kenti genellikle doğu batı (*decumanus maximus*) ve kuzey-güney (*cardo maximus*) aksında ana caddeler ile dört bölüme ayrılmaktadır. Yenal, "*decumanus maximus*" için Orta Pazar Caddesi'ni, "*cardo maximus*" için ise Kavaklı/Yer Kapı Caddesi'ni önermektedir.⁹⁰ Ancak biz güneyde Fetih/Su Kapı'dan başlayan Oruçbey Caddesi'nin "*cardo maximus*" olabileceğini düşünüyoruz (Resim 1). Bu konu aşağıda ayrıca tartışılacaktır.

Sonuç olarak "*cardo maximus*" ve "*decumanus maximus*" ile hippodamos planında inşa edilmiş olması gereken Roma dönemi Prusa'sı, Helenistik Prusa a.O.'a göre

83 Plin.epist. 35.

84 Texier, 1997, s. 163.

85 Yenal, 2011, s. 40, dipnot 39.

86 Yenal, 2011, s. 41 vd.

87 Plin.epist. 35, 45, 54; Yenal, 2011, s. 40, dipnot 37.

88 Yenal, 2011, s. 38, dipnot 25.

89 Kandes, 2009, s. 47.

90 Yenal, 2011, s. 45.

daha da büyük olmalıdır. Dion Chrysostomos, Prusa senatosuna yaptığı bir konuşmada; öngördüğü kentsel dönüşüm projelerinin yapılabilmesi için kent içindeki mezarlıkların kaldırılmasını, başta kentin kurucusu Prusias'ın anıt mezarı ve heykeli olduğu halde bazı kutsal sayılan yapıların da taşınmasını istemesi,⁹¹ tahmin ettiğimiz büyümenin bir diğer göstergesidir. Çünkü sözü edilen mezarlar olasılıkla kentin büyümesi sonucunda yerleşim alanında kalan Helenistik dönem mezarları olmalıdır. Büyüyen kent, Tiberius Tapınağı, *curia* ismi verilen meclis binası, saray olarak gösterilebilecek *konuk evi*, peristilli kütüphane, hamamlar, tiyatro, stadyum, hipodrom, gymnasium, gerusia, basilica, kapalı çarşılar, işlikler, örtülü geçitleri olan kaplıcalar gibi çok sayıda kamu binası ve anıt ile donatılmıştır.⁹² Zeus Olympos ve Asklepios Tapınakları, stadyum, hipodrom, tiyatro gibi bazı yapılar ise kent dışında yer almaktadır. Belki de Dion'un önerisi üzerine Zeus Olympos Tapınağı heykelleri ile birlikte kent içine taşınmıştır.

Bu dönemde halkın başlıca geçim kaynağı bakırcılık, değirmencilik, kerestecilik, tarım, hayvancılık, şarapçılık ve porphyra (kırmızı) boyamacılığıdır.⁹³

Bizans Döneminde Prousa

Kent ile ilgili kaynaklar 4. yüzyılın ortalarından 9. yüzyıla kadar derin bir sessizliğe gömülmüştür. Özerkliklerini ve ayrıcalıklarını kayb ettikleri bu dönemde Romalılar zamanında sahip oldukları refah ve görkem de ortadan kalkmıştır.⁹⁴ Kent mevcut yerini korumaktadır ve etrafını çevreleyen belli mesafelerde güçlendirilmiş kuleli surlara sahiptir. Kent bu nedenle Niketas Choniates tarafından "çok ve güzel kuleli" olarak anılmaktadır.⁹⁵

Bizans dönemi kentleri başlangıçta Roma kentini devam ettiriyor gibi gözükse de zaman içerisinde pagan inancı tamamen terk edilerek Hristiyanlaşmışlardır. Bu dönüşümde öncelikle pagan inancının izlerini ortadan kaldırmak için tiyatro, hamam gibi kamu yapıları yok edilmiş, tapınaklar ise itibarsızlaştırılarak çoğunlukla kiliseye dönüştürülmüştür. Bu nedenle Bizans Prousa'sında artık tapınaklardan, hipodromdan, tiyatrodan, gymnasiumdan veya stadiumdan bahsetmek mümkün değildir. Onun yerini kiliseler, yetimhane, aşevi, dispanser ve hastane gibi birçok sosyal kurumu bünyesinde barındıran külliye görünümüne manastırlar almıştır.⁹⁶ Raif Kaplanoğlu, Plinius ve Charles Texier'i kaynak göstererek, Lala Şahin Paşa Medresesi'nin tapınaktan kiliseye dönüştürülen bir yapının üzerine inşa edildiğini ileri sürmektedir: "*Plinius, eski hamamı yeniden yaptırmak için İmparator Claudius adına Büyükkapı (Hisar Kapı) yakınlarında bir tapınak yapmak için bağışlanan evin yerini seçtiğini imparatora bildirmektedir.*"⁹⁷

91 Yenal, 2011, s. 38.

92 Kandes, 2009, s. 39.

93 Kandes, 2009, s. 38.

94 Kandes, 2009, s. 79.

95 Kandes, 2009, s. 83.

96 Yenal, 2011, s. 48.

97 Texier, 1997, s. 162 vd., dipnot 505; Yenal, 2011, s. 49, dipnot 97.

Manastırların en önemlilerinden birisi, daha sonra Osman ve Orhan Gazi'nin ebedi istirahatgâhı olacak Agora veya Hagios Eustratos Manastırı'dır. Stephan Gerlach'ın aktardığına göre Orhan Türbesi'nin yerinde Ioannes (Yahya) Kilisesi vardır.⁹⁸ Bu kilise mermerden inşa edilmiş çok güzel bir mabettir.⁹⁹ Yine Hisar içinde Megiste Mone (Büyük Manastır) adını taşıyan ve surun uç kısmına inşa edilmiş olması nedeniyle sur duvarı tarafından da korunan bir diğer manastır daha bulunmaktadır.¹⁰⁰

Mention, Kayapa yakınlarında bulunan Hagios Elia Manastırı'nı 11. yüzyıl sonlarına doğru Türk akıncıların saldırıları nedeniyle Tophane'ye taşıdığını ve Hagios Eustratos Manastırı adıyla yeniden kurduğunu anlatmaktadır.¹⁰¹ Yine Mention, Şehadet Cami'nin temellerinin altında kente taşınan bir diğer manastırın bulunduğunu bildirmektedir. İmparatoriçe Eirene (MS. 797-902), Hagios Eustratos Manastırı'nın yakınlarına bünyesinde Hagios Prodromos Bazilikası'nın da bulunduğu bir manastır yaptırmıştır.¹⁰² Bütün bu yapılar Bizans kentinin manastırların hâkim olduğu bir yerleşime dönüştüğüne işaret etmektedir. Dini yapılardaki bu yoğunluktan dolayı kent bir dönem "*Theopolis/Tanrılar Kenti*" olarak isimlendirilmiştir.

Bizans kentinde ticari aktiviteler agoralarda gerçekleşir. Ancak, Bizans agoraları ne Yunanlılarda olduğu gibi buluşma yeridir, ne de Roma'nın forumunda olduğu gibi toplumsal işlevlerin üstlenildiği mekândır. Prousa Agorası'nın Saltanat Kapısı yakınında olduğu tahmin edilmektedir. Bu kapının yakınında yer alan ve 11. yüzyılda yaptırılan Hagios Elia Manastırı'nın, aynı zamanda Agora Manastırı olarak isimlendirilmesi, bu olasılığı güçlendirmektedir.¹⁰³

Kent içinde kurulan pazarlara "*forus*" ismi verilmekte, kentin ana caddesinin bir veya iki arkasındaki "*arkat*"larda kurulmaktadır.¹⁰⁴ Prousa'da kentin kuruluşundan beri var olan birbirine dik iki ana caddenin arkatlı bir forusa dönüştürülmesi Dion Chrysostomos'un da kentsel tasarım projesinde gündeme getirdiği konulardan birisidir.¹⁰⁵ Bununla birlikte Hisar'da olası ana caddelerde "*embolos*" adı verilen iki sıra arkatın olup olmadığı konusunda herhangi bir bilgi mevcut değildir.

Sonuç olarak Bizans İmparatorluğu yönetiminde Prousa adını alan kent, "*Theopolis*" ismi ile anılacak kadar dini yapılar ile donatılmış, ancak daha sonra Arap ve Türk akımlarından kaynaklanan baskılar nedeniyle iyice küçülerek bir kastrona dönüşmüştür.

98 Eyice, 1962, s. 132, dipnot 7, 135, dipnot 22.

99 Kandes, 2009, s. 83.

100 Kandes, 2009, s. 83.

101 Mention, 1935, s. 47-48, 74, 81; Yenal, 2011, s. 48.

102 Kandes, 2009, s. 83; Yenal, 2011, s. 48, dipnot 88.

103 Kandes, 2009, s. 106; Yenal, 2011, s. 49, dipnot 96.

104 Mango, 1985, s. 57-60; Yenal, 2011, s. 49, dipnot 94.

105 Hanfman, 1975, s. 44; Yenal, 2011, s. 49, dipnot 95.

HİSAR KAZILARI

Yukarıda çağlar boyunca kentte yaşanan gelişmeler ve olası kültür katmanları yazılı kaynaklardan hareket edilerek belirlenmeye çalışıldı. Yazılı kaynaklardaki bilgilerden ileri sürülen hipotezler ancak arkeolojik kazılarla desteklenebiliyorsa kesin kabul görebilir. Bu nedenle Hisar bölgesinde bugüne kadar yapılan sondaj kazılarında elde edilen bulguları da kısaca gözden geçirmek doğru olacaktır.

Antik Prusa a.O. kentinin yer aldığı Hisar bölgesi veya günümüzdeki adıyla Tophane Mahallesi'nin korunması ile ilgili ilk adım Başbakanlığa bağlı Kültür Müsteşarlığı, Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu Başkanlığı'nın 19.04.1974 tarih ve 7763 sayılı kararı ile atılmıştır.¹⁰⁶ Tophane'de koruma amaçlı imar planı 1991 yılında yürürlüğe girmiştir. Hisar İçi'nin korunması ile ilgili alınan en bağlayıcı adım ise Bursa Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu tarafından alınan 17.02.2000 tarih ve 7712 sayılı karar ile olmuş, bununla Hisar içi III. Derece Arkeolojik Sit alanı olarak tescillenmiştir.¹⁰⁷ Diğer bir ifade ile alanda yapılan sondaj kazıları 2000 yılından sonra düzenli olarak kayıt altına alınmaya başlamıştır.

Hisar'da kayıtlara geçen ilk kazı, Devlet Hastanesi'nin karşısındaki park alanında ve Ahmet Vefik Paşa Hastanesi civarında yapılmıştır. 1935 yılında Arif Müfit Mansel tarafından gerçekleştirilen arkeolojik kazılarda, MS. 5. ve 6. yüzyıla tarihlenen odalar, kapı boşlukları, koridor, beşik tonozlu geniş mekânların olduğu bir yapı kompleksi açığa çıkarılmıştır. Duvarlar horasan harcı ile bağlanan moloz taş ve tuğla ile örülmüştür. Küçük buluntular arasında Erken Bizans dönemine ait seramik parçaları ve sikkeler rapor edilmektedir.¹⁰⁸ Ancak kazıya ilişkin rapor yayımlanmamıştır.

Aynı alanda Bursa Müze Müdürlüğü tarafından, ilki 1986 yılında, ikincisi 2000 yılında ve sonuncusu 2017 yılında başlamak üzere üç dönem arkeolojik kazılar yapılmıştır.¹⁰⁹

Bursa Müzesi Müdürü Salih Kütük başkanlığında 1986 yılında Haziran - Temmuz ayları arasında yapılan kurtarma kazılarında galerilere yoğunlaşmıştır. Kütük, kazıların amacını; "*arkeoloji literatürüne Bithynia Galerileri olarak geçen aslında Bithynia Devri ile hiçbir ilgisi bulunmayan bütünüyle Bizans Devrine ait olan yapı kompleksinin planını ortaya çıkartmak*" şeklinde tanımlamaktadır.¹¹⁰ Galerilerin üzerinde yer alan Ahmet Vefik Paşa Hastanesi, 1864 yılında Ahmet Vefik Paşa tarafından Damat Efendi Konağı satın alınarak konağın hastaneye dönüştürülmesi ile yaptırılmış ve ilk adı Gureba Hastanesi olmuştur. 1904-1906-1913 yıllarında yeni binaların eklenmesi ile kısım kısım

106 Özkan - Ünal, 2009, s. 50.

107 Özkan - Ünal, 2009, s. 50.

108 Özkan - Ünal, 2009, s. 38.

109 Özeren vd. 2002, 149; Özkan - Ünal, 2009, s. 39.

110 Salih Kütük tarafından hazırlanan ancak yayımlanmamış olan tarihsiz kazı raporu.

büyüyen hastane 1921 yılında Yunan Kuvvetleri tarafından işgal edilerek askeri hastane olarak kullanılmıştır. Daha sonra Türkler tarafından da askeri hastane olarak kullanılan yapı 1927 yılında Memleket Hastanesi'ne dönüştürülmüştür. Ahşap olması nedeniyle 1956 yılında çıkan yangında harap olmuş ve yıkılmıştır (Resim 2). Sonrasında hastanenin yerinde birkaç duvar kalıntısı ile bahçesindeki havuz kalmıştır.

Müze kazı raporuna göre hastanenin temelleri altında kalan galeriler tıbbi atıklardan oluşan çöp ile doludur. Galerileri oluşturan duvarlarda, yer yer muntazam blok taşlar kullanılmış, ancak çoğunluk horasan harçlı moloz taş ve tuğla değerlendirilmiştir. Kurtarma kazılarında toplam 10 adet mekânın temizlendiğinden bahsedilmektedir. Tonozlu galerilerden geçen içi sıvalı, 40 x 60 cm ölçülerinde pis su kanalları dikkat çekmektedir. 6 numaralı mekânda tonozun bir bölümü parçalanarak betonla kapatılmış ve ortasına ocak tuğlasından baca yapılmıştır. 1935 yılında yapılan kazılarda 7 numaralı mekânda Mansel çalışmış, kazıda çıkan toprağı alanın batı tarafına yığmıştır. Toprak içinde Geç Roma devrinden kap kakak ile kandil parçaları, Bizans ve Osmanlı dönemlerine ait sırlı ve sırsız kap parçaları ele geçmiştir. Mekânlar arasındaki duvar kalınlıkları 85 cm ile 250 cm arasında değişmektedir. Kütük, galerilerde duvar kalınlıklarının farklı oluşunu üst yapıda bindirilen ağırlıkla orantılı olduğunu düşünmektedir. İnşaat tekniği ve malzeme birbirine benzemektedir. Mekânların içine yapılan ahşap kalıp üzerine moloz taşlar horasan harç ile sıkıştırılması suretiyle duvarlar yapılmış, daha sonra duvar üzerleri sıvanmıştır (Resim 3). Sıva ve ahşap kalıp izleri tonozlarda görülmektedir. Sekizinci ve onuncu mekânların tonozlarında havalandırma amacıyla konulmuş pişmiş toprak künkler vardır. Mekânların tamamı zemin ana toprağın düzeltilmesi ile oluşturulmuştur. Beşinci mekânın batı ucu geç dönem duvarı ile kapatılmıştır. Mekânlardan bazılarının moloz taşla doldurulduğu tespit edilmiştir. Son olarak, birinci, ikinci ve üçüncü mekânlardan dördüncü mekâna orijinal bir geçişin bulunmadığı tespit edilmiştir.

Bursa Araştırmaları Vakfı'nın desteği ile Halil İnalçık'ın danışmanlığında yapılan ve "Bithynia Sarayı Kazısı" olarak bilinen 2000 yılındaki kazılar, Ağustos - Ekim ayları arasında Osmanlı sarayına ait buluntuları gün ışığına çıkarmak amacıyla yapılmıştır.¹¹¹ Kazılar Bursa Devlet Hastanesi karşısında İsa Bey Cami'nin batı tarafındaki alanda gerçekleştirilmiştir (Resim 4). Bu kazı çalışmalarında Roma İmparatorluk dönemi çanak çömlek parçaları, Bizans dönemine ait sırlı, sgraffito tekniğinde yapılmış kap parçaları, sırsız çanak çömlek parçaları, Erken Osmanlı dönemine ait slip tekniğinde ve 16. yüzyıl mavi - beyaz seramik parçaları, Geç Osmanlı dönemine ait sırlı ve sırsız çanak çömlek parçaları ile galeriler açığa çıkarılmıştır.¹¹² Tonozlu galerilerde Geç Roma - Erken Bizans dönemine tarihlendirilebilecek pişmiş toprak, sırlı ve sırsız çanak çömlek parçaları ile kandil parçaları bulunmuştur.¹¹³ Bunlardan başka çatı mezarında gömülü çocuk kemikleri rapor edilmiştir.¹¹⁴

111 Özeren vd. 2002.

112 Özeren vd., 2002, s. 151, Resim 10.

113 Özeren vd., 2002, s. 151, Resim 12.

114 Oğuzoğlu, 2016, s. 49.

Üçüncü dönem kazıları Bursa Büyükşehir Belediyesi'nin desteğiyle Nisan 2017 tarihinde başlamış ve halen devam etmektedir. Kazılarda 18 farklı sondaj alanında çalışılmış ve ilk defa üstteki yapılar ile altyapıdaki galeriler arasında bağlantı belgelenmiştir (Resim 5). Galerilerde, daha önce Salih Küçük, tarafından açılan galerilerde temizlik çalışmalarına devam edilmiş, çoğunlukla zemin anakayaya kadar kazılmış, ana kayaya üzerinde özenle oyularak oluşturulmuş çukurlara rastlanmıştır (Resim 6). Galerilere kuzeyinde 3 adet kemerli kapı ile ulaşılmaktadır. Kapıların girişinde kademeli beşik tonozlarla örtülü 1, 2 ve 3 numaralı galeriler yer almaktadır (Resim 7). Kazılar esnasında bu galerilerin tabanına sonradan dökülmüş olan beton zemin kaldırılmıştır. Galeri 2'de seviye inme çalışmaları esnasında 23,8 m uzunluğunda bir kanal açığa çıkmıştır.

Yeri gelmişken galerilerin Bithynia Galerileri olarak isimlendirilmesi konusuna da kısaca değinmek isteriz (Resim 6). Bithynia, Bursa'da çok sevilen, hatta söz konusu galerilere ismini veren bir kavramdır. Arkeolojide Bithynia kelimesi iki anlamda kullanılmaktadır: Bithynia Bölgesi ve Bithynia Krallığı. Antikçağda Prusa ad Olympum olarak bilinen kent Bithynia kavramının neresindedir? Kent kısa tarihinde de vurguladığımız gibi Prusa, Bithynia krallığının sınır kenti, sonrasında ise Bithynia eyaletinin sıradan kentlerinden birisidir. Bu nedenle biz de Küçük gibi galerilerin Bithynia Galerisi olarak adlandırılmasını anlamsız buluyoruz. Eğer bir isim vermek gerekiyorsa kanımızca en doğrusu "*Prusa Galerileri*" olacaktır. Konu ile ilgili bir diğer tartışma konusu galerilerin işlevidir. Olasılıklar arasında su sarnıcı olabileceği de bulunmaktadır. Duvarların bazı bölümlerinde sıvı izi korunmuş olsa da hem galerilerde yer alan kanallar, hem de zeminin su tutacak kadar yalıtılmamış oluşu bu olasılığı zayıflatmaktadır (Resim 3). Plinius; *kemerli ve direkler üzerine yapılan yapılardan bahsetmektedir.*¹¹⁵ Bu ifade yapıların altyapısına işaret ederek Hisar'daki kemerli galerileri akla getirmektedir. Bu tanımdan da anlaşılacağı gibi galeri olarak isimlendirilen tonozlu birimler, üzerinde yer alan yapı ile alakalı altyapı düzenlemeleri olmalıdır. Küçük de yaptığı sondaj kazısında duvar kalınlıklarındaki farklılıklara dikkat çekmiş, kalınlık farklarının üst yapı ile alakalı değişiklik gösterdiğini tespit etmiştir.

Büyükşehir Belediyesi'nin Tophane yamaçlarında desteklediği sur onarımı çalışmalarının bir bölümü eski Müftülük Binası'nın önü, İl Kültür Müdürlüğü'nün kuzey duvarının yanına denk düşen alanda gerçekleştirilmiştir (Resim 8). Bu alanda yapılan sondaj kazılarında düzgün kesme taşlar ile inşa edilen üç nefli bazilikal planlı bir kilise kalıntısı açığa çıkmıştır (Resim 9). Prof. Dr. Semavi Eyice, Orhangazi Türbesi'ndeki opus sectileleri çalıştığı makalesinde, türbenin açık bir şekilde Bizans devrine ait bir yapıdan dönüştürüldüğünü ortaya koymuştur.¹¹⁶ Bununla birlikte günümüzde kaybolan Aziz Mikail'e adanmış bir kiliseden bahsedilmektedir.¹¹⁷ Bu kilise günümüzde kayıp olsa da kenti ziyaret eden Ortaçağ gezginleri tarafından görülmüş ve ziyaret edilmiştir. Bilindiği

115 Texier, 1997, s. 163.

116 Eyice, 1963, s. 373-383.

117 Eyice, 1962, s. 141, dipnot 49-50.

gibi Aziz Mikail, Hristiyanlık dininde büyük melekler arasında yer almaktadır ve hesap gününde insanlara şefaat edecektir. Bu nedenle Aziz Mikail kiliseleri diğerlerine göre çok daha fazla saygı görmüş ve özel olmuştur. Bursa'daki Aziz Mikail Kilisesi'nin Bizans İmparatoru I. Justinian tarafından yaptırıldığı bilinmektedir. Hem yapının işçiliği hem de buluntular Justinian dönemini desteklemektedir. Dolayısı ile Tophane'deki bazilikal kilise MS. 6. yüzyılın ilk yarısında inşa edilmiş olmalıdır. Bu tür önemli yapıları bünyesinde bulundurduğundan dolayı Bursa, Bizans döneminde uzun süre Theopolis (Tanrılar Kenti) adı ile anılmış ve hac merkezlerinden birisi olarak kabul edilmiştir. İmparator ve yakınlarının hacı olmak için uzun süre Bursa'yı ziyaret ettiği bilinmektedir.

Bursa Surları'nın Tophane yamaçlarındaki kule kazısını değerlendiren İbrahim Yılmaz, Tophane ön yamaç surları restorasyon çalışmasının Saltanat Kapısı'nın kuzeyinden başlayarak Kaplıca Kapı'ya kadar uzanan yaklaşık 1200 metrelik bölümünü kapsadığını ifade ederek, bazilika kalıntısının yanında "B Kulesi" olarak isimlendirilen bölümde, restorasyon öncesi yapılan temizlik çalışmaları esnasında bir kuleye ait kazamat kalıntısının ortaya çıktığına işaret etmektedir (Resim 10). Yılmaz'a göre, B Kulesi İç Kale'de bulunan Bey Sarayı'nı koruyan kulelerden birisidir (Resim 11). Bu kule, geleneksel malzeme ve yöntemler kullanılarak özgün haliyle tamamlanmış ve eski ihtişamlı haline getirilmiştir. Kule iki katlı olmasına rağmen, Tophane Parkı'nın ön görünüşünü etkilememesi düşüncesiyle, sadece bir katı tamamlanmış, diğer katın zemini seyir terası olarak bırakılmıştır (Resim 12).¹¹⁸ Eğer tespit doğru ise Bey Sarayı'nı Hisarın bu bölümüne doğru genişletmek gerekecektir.

Kavaklı Mahallesi'nde, Prusa a.O. kentinin doğudaki iki giriş kapısından biri olan Yer Kapı yakınlarında, günümüzde Üftade Cami Kuran Kursu'na bağışlanmış bir evin bodrum katında bulunan mozaikler, kentin Bizans dönemine işaret eden bir diğer önemli kalıntısıdır (Resim 13).¹¹⁹ Dar'ül Kurra'nın karşısında 1949 yılında yapılan hafriyat kazısında in situ olarak açığa çıkan ve "Yer Kapı Mozaikleri" olarak literatüre giren mozaik döşeme, yapıda bir merdiven ile inilen bodrum katında bulunmaktadır. Merdivenin hemen batısında kuzey-güney doğrultuda sonradan örülmüş bir duvar ile bodrum üç bölüme ayrılmıştır.¹²⁰ Bu duvar ile birlikte bodrumun girişi koridorlu bir alan haline gelmiş ve zemindeki mozaik döşemeler üç pano olarak birbirinden ayrılmıştır. Bodrum katın kuzey bölümünde, koridorlu¹²¹ ve kantharoslu panolar,¹²² güney bölümünde ise kuşlu pano¹²³ yer almaktadır. Kuzeydeki koridorlu alan ve kantharoslu alan ile güneydeki kuşlu alanı doğu-batı doğrultuda 185,5 cm genişliğinde bir bölüm birbirinden ayırmaktadır. Bu bölüm, 38 cm genişliğinde giyoş deseninin işlendiği bir bordür ile başlayıp, 105 cm genişliğinde iç içe kesişen dairelerden oluşan bezeme ile devam etmekte ve 38,5 cm

118 Yılmaz, 2014, s. 51.

119 Okçu, 2009, s. 32; Çıtakoğlu, 2015, s. 9 Levha 2a.

120 Çıtakoğlu, 2015, s. 9 Levha 2b.

121 Çıtakoğlu, 2015, s. 9 Levha 2b, 7b.

122 Çıtakoğlu, 2015, s. 9 Levha 3a-b, 4a-b.

123 Çıtakoğlu, 2015, s. 9 Levha 5a-b, 6b.

genişliğinde meander desenli bir bordür ile sonlanmaktadır.¹²⁴ Aynı zamanda bu meander desenli bordür kuşlu alanın güney bordürüdür. Mozaik döşeme bodrum katın duvarlarını aşarak binanın dışına doğru devam etmektedir. Kantharos, kuşlar ve bitkisel desenler nedeniyle bir kilisenin zemin döşemesi olmalıdır. K. Baykal, kilisenin H. 890 yılında inşa edilmiş olduğunu düşünse de¹²⁵ zemin mozaiği stil, motif ve işçiliği ile MS. 5. ve 6. yüzyıla işaret etmektedir.¹²⁶

Hisar'da bir diğer önemli mozaik döşeme Molla Gürani Mahallesi, Muradiye Koruma Amaçlı İmar Planı kapsamında ve 1. derece sit alanında yer alan, özel mülkiyetteki taşınmazda Bursa Müze Müdürlüğü tarafından 2003- 2004 yıllarında yapılan kurtarma kazılarında açığa çıkartılmıştır (Resim 14). Zodyak kuşaklı taban mozaığının merkez panosunda yer alan "Sol Invictus" betimi ne yazık ki müzeye kaldırılamadan 2006 yılında kimliği belirsiz kişiler tarafından çalınmıştır (Resim 15).¹²⁷ Geri kalan parçalar 2007 yılında İstanbul Restorasyon ve Konservasyon Merkez Laboratuvarı Müdürlüğü ile ortak gerçekleştirilen çalışmalar sonucu yerinden alınarak Bursa Arkeoloji Müzesi'ne nakledilmiştir.¹²⁸ Kuzey – güney doğrultuda uzanan¹²⁹ mozaik döşemenin ana panosunu, dairevi bir şeklin içerisinde on iki burcun betimlendiği Zodyak kuşak (Resim 16), bu kuşağın ortasında güneş tanrısı Sol Invictus ve panonun dört bir köşesinde personifike edilen mevsimler oluşturmaktadır (Resim 17). Ana panoyu oluşturan Zodyak kuşak sarı ve kırmızı renkte birbirine bitişik kare bir çerçeve içerisinde yer almaktadır. Beyaz zeminli olan panoların içi kırmızı renkli tesselardan yapılmış bir bant ile çevrildikten sonra tavus kuşu, horoz, keklik gibi hayvan figürleri sıralanmıştır.¹³⁰ Merkezdeki Sol Invictus figürünü çevreleyen trapezlere bölünmüş kuşağa işlenen on iki burçtan sağlam durumda olanlardan anlaşıldığı üzere, burçlar geleneksel olduğu üzere boğa, yengeç, oğlak, koç gibi hayvan figürleri ile simgelenmişlerdir. Her bir burç, dıştan içe doğru beyaz ve siyah konturlu yeşil renkli bir zemin üzerinde gösterilmiştir. Mozaik tabanda iyi korunmuş olanlar, boğa, ikizler, yengeç, başak, terazi, akrep, yay ve oğlak burçlarıdır.¹³¹ Mozaığın üzerinde pagan unsurlar olan Sol Invictus, Hercules gibi betimlerin yer alması döşemenin Hristiyanlık öncesi bir zaman dilimine ait olduğunu işaret etmektedir. Desen kompozisyonları ve teknik özellikleri incelendiğinde ise yüksek kaliteli ince bir işçiliğe sahip olduğu açık bir şekilde görülmektedir. Mozaik döşeme üslup özelliklerine göre MS. 3. ve 4. yüzyıla tarihlenmektedir.¹³² Benzer mozaik tabanların sinagoglarda bulunmuş olması, Tophane'de Geç Antikçağ'da yaşayan bir Yahudi cemaate ve dolayısı ile sinagoga işaret etmektedir.¹³³

124 Çıtakoğlu, 2015, s. 9 Levha 6a.

125 Baykal, 1993, s. 58-59; Özkan-Ünal, 2009, s. 39, dipnot 37; Okçu, 2009, s. 40; Çıtakoğlu 2015, s. 18.

126 Çıtakoğlu 2015, 21.

127 Özkan - Ünal, 2009, s.53

128 Özkan - Ünal, 2009, s. 54.

129 Çıtakoğlu, 2015, s. 21 Levha 19a-b.

130 Çıtakoğlu, 2015, s. 22 Levha 20b.

131 Çıtakoğlu, 2015, s. 22 Levha 21a-b, 22a-b.

132 Çıtakoğlu, 2015, s. 25.

133 Şahin 2009, s. 109.

Mozaığın çıktığı alanda 2015 yılında Osmangazi Belediyesi'nin desteğiyle Bursa Arkeoloji Müzesi başkanlığında arkeolojik kazılara yeniden başlanmıştır (Resim 18). Kazı sonucunda atık suya ait üzeri sal taşları ile kapatılmış kanallar, çok sayıda değişik ölçülerde su künkleri, yapı temelleri, Bizans ve Osmanlı dönemi sırlı seramikler ile Osmanlı lüleleri bulunmuştur (Resim 19).¹³⁴

Orta Pazar Caddesi'ndeki temel kazısı sırasında bulunan mermer bir kadın heykeli,¹³⁵ kanal hafriyatı sırasında MÖ. Geç 1. yüzyıl ve MS. 1. yüzyılın ilk yarısına tarihlenen mermer erkek portreleri¹³⁶ veya Nakkaşlı Sokak 11 numaralı kazı alanında çıkarılan kadın portresi¹³⁷ bu aksın Roma İmparatorluk döneminde kullanılan decumanus maximusa (doğu-batı caddesi) işaret etmesi açısından önemlidir.

Yenal, kuzey-güney doğrultusunda uzanan cardo maximus caddesini Kavaklı - Yer Kapı Caddesi aksında göstermektedir.¹³⁸ Kavaklı Caddesi üzerinde herhangi bir sondaj kazısı rapor edilmemiştir. Ancak 17, 24, 25 ve 32 numaralı sondajları, caddeye cephe vermesi nedeniyle irdelemekte fayda vardır. 17 numaralı sondajda, doğu-batı istikametinde yola doğru uzanan ve tam plan vermeyen duvar kalıntılarında söz edilmektedir.¹³⁹ Yol kenarında yer alan 24 numaralı sondajda hypocaust ısıtma sistemi nedeniyle olasılıkla bir hamam bulunmaktadır.¹⁴⁰ Kavaklı Cami'nin batısında yer alan 25 numaralı sondajda değişik dönemlere ait temel kalıntılarının yanı sıra doğu - batı istikametinde yan yana uzanan pişmiş toprak su künkleri açığa çıkarılmıştır.¹⁴¹ Su künkleri Kavaklı Caddesi'nin decumanus maximusu dik açı ile kesen sokaklardan birisi olabileceğine işaret etmektedir. 32 numaralı sondajda yine değişik dönemlere ait temel kalıntıları rapor edilmektedir.¹⁴² Sonuç olarak, 17, 24, 25 ve 32 numaralı sondajlardan hareket ederek Yenal'ın iddia ettiği, Kavaklı Caddesi'nin cardo maximus olabileceğine dair herhangi bir ipucu elde edemiyoruz.

Kaldı ki, Kavaklı Caddesi decumanus maximusu kentin ortasından ikiye ayırarak kadar merkezi aks üzerinde değildir, çünkü kentin doğu yarısında kalmaktadır (Resim 1). Geç dönem yapılaşmaları ile akslar birbirine çok karışmış olsa da Helenistik kentin batı sınırını oluşturan Tahtalı Sokak ile doğudaki surların yaklaşık orta aksında, olasılıkla Fetih/Su Kapı'dan başlayan Oruçbey Caddesi yer almaktadır. Bu caddenin Roma Prusa'sında cardo maximus olabileceğini düşünüyoruz (Resim 20). 42 numaralı sondajda açığa çıkartılan üzeri sal taşlarla kapatılmış atık su kanalı ve birbirine paralel dizilen çok sayıda içme suyu künkü cardo maximus konusundaki hipotezimizi destekler nitelikte-

134 Seramik örnekler için bkz. İnanan - Şahin 2017, 33-54; Şahin - Gülsefa 2017, 77-101.

135 Özkan - Ünal, 2009, s. 36, 144 Env. 1960.

136 Özkan - Ünal, 2009, s. 37 vd., 144 Env. 2092 ve 2096, 147 Env. 5691.

137 Özkan - Ünal, 2009, s. 113 Env. 10.3.2001, 167.

138 Yenal, 2011, s. 45.

139 Özkan - Ünal, 2009, s. 178-179.

140 Özkan - Ünal, 2009, s. 192-193.

141 Özkan - Ünal, 2009, s. 194-195.

142 Özkan - Ünal, 2009, s. 208-209.

dir.¹⁴³ Gabriel'in haritasında bu aks daha açık görülmektedir (Resim 1).¹⁴⁴

Konumuzu ilgilendiren Bey Sarayı ile ilgili olabilecek sondaj kazıları ise Kale Sokak'ta bulunan 38 ve 41 numaralı, Orhangazi Çıkmazı'nda yer alan 46 numaralı kazı alanlarıdır. Kazı raporlarına ulaşamadığımız için detaylı bilgiye sahip değiliz. Ancak Emel Özkan ve Funda Ünal tarafından hazırlanan *Hisarkeoloji* isimli kitapta, 38 numaralı kazı alanında açığa çıkan bir su künkü ve devşirme olarak kullanıldığı bildirilen mermer bir sütun kaidesi rapor edilmektedir.¹⁴⁵ Çamur harcı ile moloz taşlarla örülmüş niteliksiz temel duvarları dikkat çekmektedir. Fotoğraflardan, mermer sütun kaidesinin oturduğu zeminin ana kaya mı, yoksa kültür toprağı mı olduğu tam seçilememektedir. Su künkünün altında da kültür toprağı devam etmektedir. Kazılarda ana kaya seviyesine kadar inilmediği için sadece geç dönem yerleşimi hakkında bilgi sahibi olabiliyoruz. Hemen bitişiğindeki 41 numaralı sondajda ise moloz taşlarla Horasan harcı kullanılarak örülmüş nitelikli bir duvar kalıntısı söz konusudur.¹⁴⁶ Sondaj 2'de bulunan yaklaşık 70 cm kalınlığındaki duvar doğu - batı istikametinde uzanmaktadır. Bu duvar için temel duvarı ifadesi kullanılmış olsa da ortalama 100 cm derinliğe kadar inilmiştir. Fotoğraflardan anlaşıldığı kadarıyla kültür toprağı aşağı doğru devam etmektedir. Duvarın doğuya doğru ne kadar devam ettiği de belli değildir. Yani yine ana kaya veya ana toprağı inilmeden tamamlanan bir kazı söz konusudur. Orhangazi Çıkmazı'nda yapılan sondaj kazısında ise bir hamam yapısından söz edilmektedir.¹⁴⁷ Tanıtım fotoğraflarından 41 numaralı kazı alanında bulunan Horasan harçlı duvarlara benzer duvarların burada da yer aldığını söyleyebiliriz. Ayrıca, hamamlara özgü olan hypocaust ısıtma sistemine ait herhangi bir buluntudan bahsedilmemesi de kayda değerdir. Külhan olduğu değerlendirilen kalıntı, su künkleri ve havuza benzer yuvarlak formu nedeniyle alanda sözü edilen kiliselerden birisine ait baptisterion da olabilir. Kiremit zemin alanın kilisenin bir bölümü olmasına engel değildir. Bu kalıntılar belki de ilk olarak Texier tarafından ileri sürülen Aziz Elias (İlyas) Manastırı'na işaret etmektedir.¹⁴⁸

Müze sondaj kazılarında Klasik döneme ait seramik parçaları yok denecek kadar azdır. Helenistik dönemle birlikte seramik buluntular sayı olarak artmaya başlar.¹⁴⁹ Roma İmparatorluk dönemine ait en yoğun buluntu grubunu kandiller¹⁵⁰ ve ağırşaklar¹⁵¹ oluşturmaktadır. Ağırşaklar kentte dokumacılığın yaygın olduğunu göstermesi açısından kayda değerdir. En yoğun seramik buluntusu Bizans¹⁵² ve Osmanlı¹⁵³ dönemlerine ait sırlı ve sırsız kap kacaklardan oluşmaktadır.

143 Özkan - Ünal, 2009, s. 228-229.

144 Gabriel, 2010, s. 25 Resim 6.

145 Özkan - Ünal, 2009, s. 220-221.

146 Özkan - Ünal, 2009, s. 226-227.

147 Özkan - Ünal, 2009, s. 238-239.

148 Texier - Pullan, 1864, s. 169; Eyice, 1962, s. 135 vd., dipnot 23

149 Özkan - Ünal, 2009, s. 56, 58.

150 Özkan - Ünal, 2009, s. 60 üstteki fotoğraf.

151 Özkan - Ünal, 2009, s. 60 alttaki fotoğraf.

152 Özkan - Ünal, 2009, s. 61 alttaki fotoğraf, 62 vd.

153 Özkan - Ünal, 2009, s. 76 vd.

Sonuç

Kadim bir geçmişe sahip olan Bursa bilindiği kadarıyla Helenistik dönemde Prusa a.O., Roma İmparatorluk döneminde Prusa, Bizans Çağında ise Prousa olarak adlandırılmıştır. Bundan dolayı da kentin ismi ilgili dönemdeki farklı şekliyle gösterilmiştir.

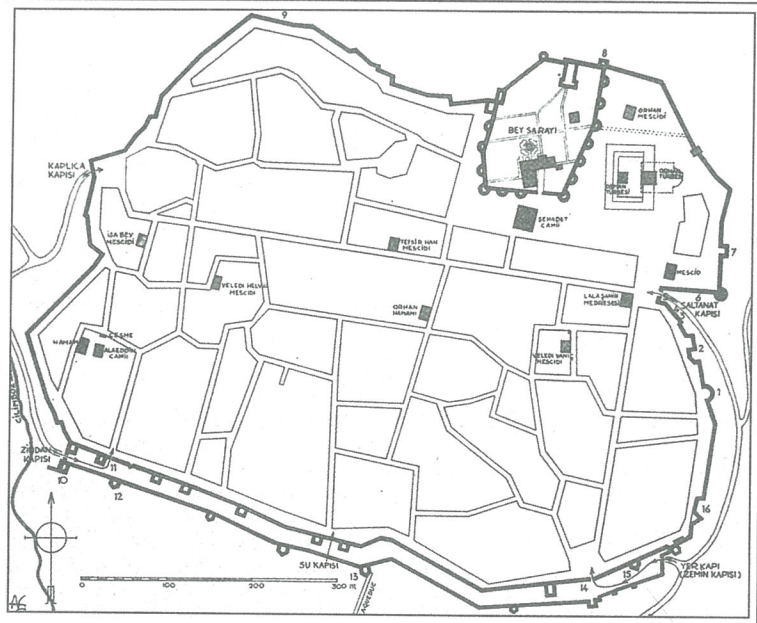
Prusa a.O. Bithynia Krallığı döneminde, krallığın en güneyinde yer alan önemli ve stratejik bir sınır kentidir. Roma imparatorluğu döneminde ise Bithynia ve Pontus (Bithynia et Pontus) eyaletinde, "*civitas libarata*" unvanını almış özgür ve yargı hakkına sahiptir. Dion Chrysostomos gibi ünlü isimleri yetiştirmiş, zaman içerisinde çarpık kentleşmeye uğramış, zaman zaman harap olmuş, yolsuzluklarla anılmıştır.

Hippodamos planda inşa edildiğini düşündüğümüz kentin ana caddeleri Orta Pazar Caddesi ve Oruçbey Caddesi aksında uzanmaktadır (Resim 20-21). Helenistik kentin batı sınırı Tahtalı Sokak olmalıdır. Sur duvarlarının daha geniş alana yayılması Roma İmparatorluk döneminde kentin büyüdüğüne işaret etmektedir. Bizans İmparatorluğu döneminde ise "*Theopolis*" ismini alacak kadar çok sayıda kilise ve manastıra sahiptir. Arap ve Türk akımları nedeniyle diğer Bizans kentlerinde olduğu gibi küçülme zorunda kalmış, Osmanlı'nın başkenti olmasıyla tarihinin en parlak dönemini yaşamıştır.

Genç Plinius'un mektuplarında, Prusa'da proconsulun konakladığı ve görev yaptığı bir "*konuk evi*"nden bahsedilmektedir. Bu yapı daha sonra olasılıkla Bizans tekfuruna hizmet etmiş, en sonunda ise Bey Sarayı'na dönüştürülmüştür. Bey Sarayı'nın, diğer bir ifade ile Tekfur Sarayı'nın, bulunduğu olası yer, anayol ağlarına yakın ve hâkim bir konumda olmalıdır. Kentin merkezini anlamak için *decumanus maximus* ile *cardo maximusun* kesiştiği noktaya bakmak doğru olacaktır (Resim 20-21). Bu nedenle sarayın Gabriel haritasında gösterilen yerde bulunması olasıdır. Bununla birlikte Yılmaz'ın önerdiği B Kulesi de göz önünde bulundurulup, sarayın yayıldığı alanı Orhangazi Çıkmazı'na, yani doğuya doğru, genişletmek de mümkündür. Bu genişleme Kandes'i haklı çıkaracak gibidir. Çünkü Kandes, Bey Sarayı'nı, Hisarın tüm kuzey yakası boyunca uzayan, aralarında bağlantı bulunmayan birbirinden kopuk birden fazla yapının bir araya gelmesiyle oluşan bir kompleks olarak düşünmektedir.¹⁵⁴ Biz de bu öneriyi katılarak, saray ve idari birimlerden oluşan külliyeinin *decumanus maximusun* kuzey hattı boyunca yayıldığını düşünüyoruz.

154 Kandes, 2009, s. 140.

Resim 1. Gabriel'in Bursa haritası (Foto: Gabriel 1958, 25 Resim 6).

Resim 2. Ahmet Vefik Paşa Hastanesi

(Kaynak: http://www.bursakutuphanesi.com/site/eskibursa_foto/789 (Erişim Tarihi: 25.04.2021).

Resim 3. Galerilerden örnek (Foto: Faruk Özgökçe).

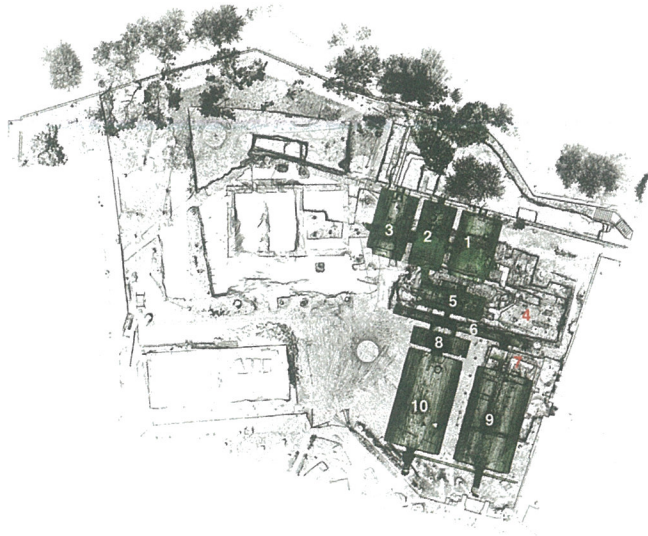

Resim 4. Kazı alanına genel bakış (Foto: Faruk Özgökçe).

Resim 5. 2017-2019 kazıları (Foto: Faruk Özgökçe).

Resim 6. 2017-2019 galeri kazıları (Foto: Faruk Özgökçe).

Resim 7. 2017-2019 kazıları, yapı temelleri (Foto: Faruk Özgökçe).

Resim 8. Eski müftülük yanında sur onarım çalışmaları (Foto: İbrahim Yılmaz).

Resim 9. Bizans dönemi bazilikal kilise. Aziz Mikail Kilisesi?
(Foto: R. Ertekin, Şehrengiz, http://www.bursadakultur.org/tophanede_kilise.htm (Erişim Tarihi 25.04.2021))

Resim 10. "B Kulesi"nde restorasyon öncesi temizlik çalışmaları (Foto: İbrahim Yılmaz).

Resim 11. "B Kulesi"nde kazı çalışmaları. Üstten görünüş (Foto: İbrahim Yılmaz).

Resim 12. Bey Sarayı'nı koruyan kule? (Foto: İbrahim Yılmaz).

Resim 13. Yer Kapı mozaïği (Kaynak: Okçu, 2009, s. 35, Resim 3).

Resim 14. Zodyak mozaïği (Kaynak: Okçu, 2009, s. 49, Resim 27).

Resim 15. Kaçak kazıdan sonra zodyak mozaïği (Foto: Emel Özkan).

Resim 16. 12 Burcun betimlendiği zodyak kuşak (Foto: Emel Özkan).

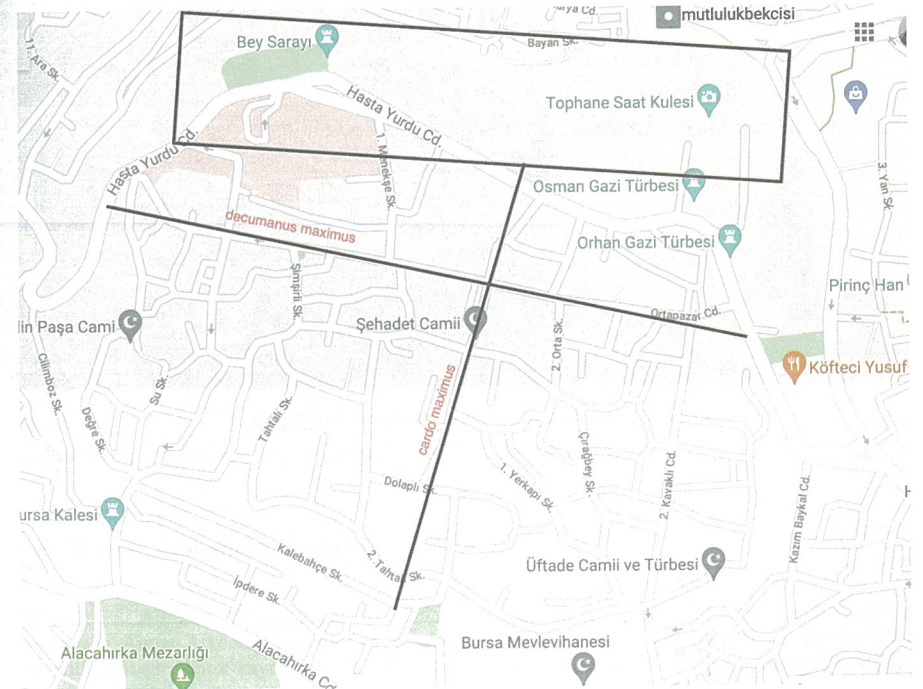
Resim 17. Yaz mevsiminin personifike edildiği köşe panosu (Foto: Emel Özkan).

Resim 18. Tophane arkeopark kazısı (Foto: Kazı Arşivi).

Resim 19. Tophane arkeopark kazısı. Su kanalları ve künkleri (Foto: Kazı Arşivi).

Resim 20. Decumanus Maximus ile Cardo Maximus aksları (Foto: Google Map).

Resim 21. Bey Sarayı'nın olası yeri (Foto: Google Map).

Kaynakça¹⁵⁵

Baykal 1993

K. Baykal, *Bursa ve Anıtları*, Bursa 1993.

Brogillio - Perkins 1999

G.P. Brogillio - B.W. Perkins, *The Idea and Ideal of the Town between Late Antiquity and the Early Middle Ages*, Leiden 1999.

Corsten 1993

Th. Corsten, *Die Inschriften von Prusa ad Olymum II. Die Geschichte der Stadt in der Antike Inschriften unbekannter Herkunft im Archäologischen Museum Bursa*. IK. 40, Bonn 1993.

Cremer 1992

M. Cremer, *Hellenistisch-römische Grabstelen im nordwestlichen Kleinasien, 2. Bithynien*. AMS 4, 2, Bonn 1992.

Çıtakoğlu 2015

H. Çıtakoğlu, *Güney Bithynia Bölgesi Figürlü ve Geometrik Desenli Taban Mozaikleri*, Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa 2015.

Çörtük 2020

U. Çörtük, "Pladasa Kenti Savunma Mimarisi Üzerine Gözlemler," *Arkeoloji Dergisi*, S: 25, 2020, s. 99-116.

Eyice 1962

Semavi Eyice, "Bursa'da Osman ve Orhan Gazi Türbeleri," *Vakıflar Dergisi*, S: 5, 1962, s. 133-154.

Eyice 1963

_____, "Two Mosaic Pavements from Bithynia" *Dumbarton Oaks Papers* 17, 1963, 373-383.

Gabriel 2010

A. Gabriel, *Bir Türk Başkenti Bursa*, çev. N. Er, H. Er ve A. Kazancıgil, İstanbul 2010,

Hanfman 1975

G.M.A. Hanfman, *From Croesus to Constantine*, Ann Arbor 1975.

Imhoof - Blumer 1911

F. Imhoof - Blumer, *Nomisma* 6, 1911.

¹⁵⁵ Bu çalışmada, Alman Arkeoloji Enstitüsü ve Amerikan Arkeoloji Enstitüsü tarafından önerilenler dışında aşağıdaki kısaltmalar kullanılmıştır. Antik kaynakların kısaltmalarında Der Kleine Pauly'nin, Türkçe kısaltmalarda ise Türk Dil Kurumu'nun tavsiyelerine uyulmuştur.

- İnanan - Şahin 2017
F. İnanan - D. Şahin, "Arkeopark - Osmanlı Lüleleri Osmanlı'da Tütün Keyfi," *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S: 32, Bursa 2017, s. 33-54.
- Kandes 2009
V. I. Kandes, *Kuruluşundan XIX. Yüzyıl Sonlarına Kadar Bursa*, çev. İ. Kelağa Ahmet, İstanbul 2009.
- Magie 1950
D. Magie, *Roman Rule in Asia Minor to the End of the 3. Century A.D. I*, Princeton 1950.
- Mango 1985
C. A. Mango, *Byzantine Architecture*, Milano 1985.
- Menthon 1935
R.P. Bernardin Menthon, *L'Olympe de Bithynie, Ses Saints, Ses Couvents, Ses Sites*, Paris 1935.
- Mert vd. 2018
İ.H. Mert - R. Şahin - M.A. Altın, "Prusa ad Olympum'dan (Bursa) Bir Oda Mezar," *International Journal of Social Inquiry* 11, 2018, 203-254.
- Oğuzoğlu 2013
Y. Oğuzoğlu, *8500 Yıllık Uygarlığın İzinden Bursa Tarihi*, Bursa 2013.
- Oğuzoğlu 2016
_____, "Halil İnalçık'ın Bursa Araştırmaları ve Tarih Yöntemi," *OTAM* 40, 2016, s. 45-61.
- Okçu 2009
R. Okçu, "Prusia ad Olympum Mozaikleri," *Journal of Mosaic Research* 3, 2009, s. 31-51.
- Özeren vd. 2002
Ö. Özeren - K. Hañçer - F. Ünal, "Bursa - Bizans ve Osmanlı Yapı Kompleksi Kazısı 2000," *12. Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu 25 -27 Nisan 2001 Kuşadası* (Ankara 2002), 149 - 156.
- Özkan - Ünal 2009
E. Özkan - F. Ünal, *Hisarkeoloji*, Bursa 2009.
- Pfuhl - Möbius 1977
E. Pfuhl und H. Möbius, *Die ostgriechische Grabreliefs I*, Mainz 1977.
- Reader 2006
J. Reader, *Cities*, New York 2006.
- Reinink - Stolte 2002
G.J. Reinink - B.H. Stolte (eds.), *The Reign of Heraclius (610-641) Crisis and Confrontation* Lauren, Paris, Dudley 2002.

- Schmidt 1991
S. Schmidt, *Hellenistische Grabreliefs*, Köln/Wien 1991.
- Şahin 2009
D. Şahin, "The Zodiac in Ancient Mosaics: Representation of Concept of Time," *Journal of Mosaic Research* 3, 2009, s. 95-111.
- Şahin - Gülsefa 2017
D. Şahin - G. Gülsefa, "Bursa Tophane Seramikleri," *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S: 32, 2017, s. 77-101.
- Şahin 2016
M. Şahin, "İnegöl Cumatepe Höyük ve Tunç Çağı Ulaşımındaki Yeri," *Uluslararası İnegöl Tarihi ve Kültürü Sempozyumu*, (14 - 16 Ekim 2016), ed. D. Yavaş - S. Sevim, C. 1., Bursa 2016, s. 233-247.
- Texier - Pullan 1864
C. Texier - P. Pullan, *Byzantine Architecture*, London 1864.
- Texier 1997
C. Texier, "Küçük Asya" *Bithynia*, ed. R. Kaplanoğlu, İstanbul 1997.
- Umar 1993
B. Umar, *Türkiye'deki Tarihsel Adlar*, İstanbul 1993.
- Yenal 2011
E. Yenal, *Osmanlı (Baş) Kenti: Bursa*, Ankara 2011.
- Yılmaz 2014
İ. Yılmaz, "Tophane Surlarında Tarih Yolculuğu," *Bursa'da Zaman*, S:10, 2014, s. 46-53.